

Radnice u Jugoslaviji 1960-1980; Uloga i položaj u industriji društvu i slučaj Rijeka

Dujmović, Iva

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:219529>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci – Filozofski fakultet u Rijeci

Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij engleskog jezika i književnosti i
povijesti

Iva Dujmović

Radnice u Jugoslaviji 1960-1980

Uloga i položaj u industriji i društvu i slučaj Rijeka

Diplomski rad

Mentor: Prof. dr. sc. Giovanni D'Alessio

22. lipnja 2016.

Sadržaj

1	Popis kratica	2
2	Popis tablica	2
3	Institucija porodice, obrazovanje, prava žena i njihova ograničenja u Jugoslaviji s pogledom na Europske države (19. i 20.st.).....	6
3.1	Patrijarhalni odnosi i odnos prema ženskom radu u drugoj polovici 19.st. i prvoj polovici 20.st.	6
3.2	Zaposlene žene i radnice u drugoj polovici 19.st. i u prvoj polovici 20.st.	13
3.3	Školovanje i obrazovanje u drugoj polovici 19. st. i prvoj polovicu 20.st.	19
4	Žene i Jugoslavija u drugoj polovici 20.st. (1960.-1980.).....	25
4.1	Aktivizam, prava i položaj zaposlene žene unutar obitelji i društva.....	25
4.2	Poslovne prilike i uvjeti rada, mogućnosti i ograničenja za radnice	34
4.3	Obrazovanje; mogućnosti i prilike, utjecaj na buduće zaposlenje	45
5	Intervjui; slučaj riječkih radnica.....	52
5.1	Odabir kandidata i opis provođenja intervjua	52
5.2	Analiza intervjua; sjećanja i iskustva riječkih radnica	55
5.2.1	Radno iskustvo i radni uvjeti.....	57
5.2.2	Obrazovanje.....	60
5.2.3	Privatne i obiteljske obveze.....	62
5.2.4	Odnosi muških i ženskih kolega i prava radnica	64
6	Prilozi	69
7	Literatura:	86
8	Izvori	89

1 Popis kratica

1. AFŽ- Antifašistička fronta žena
2. KDAŽH- Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske
3. SSRNH- Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske
4. SFRJ- Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
5. SRH- Socijalistička Republika Hrvatska
6. KV- kvalificirani (radnik)
7. VKV-visokokvalificirani (radnik)
8. PKV- polukvalificirani (radnik)
9. NKV- nekvalificirani (radnik)

2 Popis tablica

1. Tablica 1- Pregled kretanja procentualnog udjela privredno aktivnog stanovništva zaposlenog u poljoprivredi (str. 17)
2. Tablica 2- Broj aktivnih žena na 1000 muškaraca prema zanimanju i školskoj spremi (str. 24)
3. Tablica 3- Udio žena u ukupnom broju zaposlenih osoba po djelatnostima i ukupan broj zaposlenih žena u SFRJ (str. 35)
4. Tablica 4- Postotak zaposlenih žena u određenim sektorima u Jugoslaviji (str. 42)
5. Tablica 5- Školska sprema žena po godinama (str. 46)
6. Tablica 6- Žene uposlene u društvenom sektoru SR Hrvatske prema stupnju stručnom obrazovanja 1972. (str. 49)

Sažetak

Centralna tema diplomskog rada su radnice i ulazak žena na tržište rada na području Jugoslavije. Kroz literaturu sam proučavala pitanje žena kao radnica u Jugoslaviji i Europi u drugoj polovici 19. st. i 20 st., s fokusom na vremenski period od 1960-tih do 1980-ih godina. Promatraju se i promjene i procesi koji se događaju po pitanju zaposlenih žena unutar obiteljskih odnosa i društva, školovanja i obrazovanja. Promjene i poboljšanje statusa žena i radnica se mijenja ne samo kroz zakone, već i kroz promjenu stavova i pogleda na njezine višestruke uloge. Prva dva dijela predstavljaju povijesni okvir rada, dok se zadnji dio bavi istraživanje. Kratko istraživanje napravila sam u obliku terenskog rada u Rijeci. Istraživanje se provelo koristeći se metodom usmene povijest, tj. putem intervjua. Intervjui su provedeni s devet radnica koje su bile zaposlene u vremenskom periodu od 1960-ih do 1980-ih u Rijeci ili na riječkom području. Intervjui su omogućili da se teme o kojim se piše unutar prva dva poglavlja, kroz 6 različitih pitanja, usporede s osobnim iskustvima ispitanica. Dobila se mogućnost da se promotre razlike ili sličnosti između informacija koje se mogu pronaći u relevantnoj literaturi i između radnog iskustva žena koje nam daju informacije iz prve ruke.

Ključne riječi: radnice, tržište rada, obrazovanja, Jugoslavija, intervjui, Rijeka

Uvod

Pri proučavanju uloga i položaja žena kroz period 19. i 20. st. teme istraživanja se fokusiraju na pokrete i težnje žena da se odmaknu od tradicionalnih uloga i zadataka koji su im pripisivani, poput uloga majke i kućanice. Svoje težnje su ostvarivale kroz borbu za ravnopravnost pred društvom i zakonom, kroz obrazovanje i zaposlenje. Ovaj rad se bavi položajem i pravima radnica na području Jugoslavije, s pogledom na Europske države.

Prvo dio rada (3. poglavlje) obuhvaća vremenski period od druge polovice 19. st. do prve polovice 20.st, a drugo dio (4.poglavlje) od 1960.-ih do 1980-ih godina. U prvom dijelu prati se kako se mijenja ideal obiteljske slike, kako žena nije samo kućanica i neproduktivna radna snaga već postaje dio tržišta rada i mijenja se dinamika unutar obiteljskih odnosa. Prati se na koji način je industrijalizacija i urbanizacija utjecala na potrebe tržišta rada u kojem je potrebna ženska radna snaga, koja su im radna mjesta ponuđena i koje su bile mogućnosti zaposlenja. Prati se na koji način su se definirala i provodila prava zaposlenih žena i majki i kakve su bile mogućnosti obrazovanja. Drugi dio rada se također fokusira na specifičnosti ženskog rada, na problemu „dvostrukog tereta“ obitelji i posla. Prati se koja su prava bila zagarantirana majkama i radnicama ustavima i zakonima i kao su se ona provodila. Nadalje, koje se promjene događaju u broju zaposlenih žena i raspodjeli ženske radne snage na tržištu rada, koji su trendovi vladali u obrazovanju i kakve su kvalifikacije stjecale kroz njega. Treći dio (5.poglavlje) se fokusiralo na istraživanje koje je provedeno kroz intervju sa ženama koje su bile zaposlene u periodu od 1960-ih do 1980-ih na području grada Rijeke.

Kroz prva dva dijela cilj je saznati na koji način se mijenja dinamika unutar obiteljskih odnosa ulaženjem žena u radne odnose i kako se u društvu gleda na zaposlenu ženu. Cilj je također saznati u kojim sektorima i granama su najviše bile zaposlene i iz kojih razloga. Zatim, na koji način su usklađivale obiteljske obveze s radnim obvezama i kako je to utjecalo na napredovanje na radnom mjestu, kao i je li obrazovanje bilo dostupno u jednakoj mjeri djevojkama i dječacima, koji su trendovi vladali pri podjeli na određena usmjerenja i na koji način se to odrazilo na spolnu podjelu pri traženju poslova na tržištu rada. Cilj trećeg dijela je saznati koliko će se razlikovati iskustva intervjuiranih radnica i njihove priče s temama o kojim se pisalo u prva dva poglavlja. Osim toga, kroz intervju omogućena je analize osobnih iskustva iz prve ruke, i usporedba kako je razvijenost riječke industrije i ekonomije utjecala na radna iskustva zaposlenica.

Navedene teme su odabrane u svrhu detaljnije analize i boljega shvaćanja problema radnica koji se istražuje kroz više različitih uloga i procesa.

Pretpostavke s kojim se započinje ovaj rad jesu da su postojale spolne podjele pri traženju poslova i pri samom zaposlenju, da će postojati izražena podjela na „muške“ i „ženske“ poslove, i da će na radnom mjestu muški zaposlenici biti bolje plaćeni i raditi na višim pozicijama. Unatoč povlasticama i pravima zaposlene majke koje imaju obitelj vjerojatno će biti opterećene „dvostrukim teretom“ posla koji može negativno utjecati na njihovo napredovanje i postizanje viših pozicija. Kako na radnom mjestu tako bi se podjele mogle pokazati i u obrazovanju, posebno na razinama višeg obrazovanja, poput fakulteta, u kojima će dominirati muški spol.

Analiziranje ove teme može poslužiti boljem shvaćanje zbog čega i na koji način je dolazilo do spolnih razlika pri zapošljavanju ili obrazovanju, među ostalim, jesu li one toliko primjetne ili ih nije potrebno izdvajati kao istinite. Koliko su duboko bile ukorijenjene podjele u određenim razinama društvenog djelovanja i je li opravdano i potrebno proučavati povijesne događaje i procese stavljajući naglasak na muški i ženski spol.

Pri pisanju rada korištena je literatura autora poput Deborah Simonton, Chiare Bonfiglioli, Dajane Dijanić, Andree Feldman, Žarane Papić, Sabine Ramet, Lydie Sklevicky, te časopis „Žena“. Časopis je izlazio od 1943.g. do 1992.g. i bavio se položajem žena u politici, društvu, na tržištu rada, u obrazovanju, donosila su se istraživanja o položajima žena u navedenim područjima kako s područja Jugoslavije, tako i Europe i ostatka svijeta. Često su se donosili komentari na aktualna društvena, ekonomska i politička zbivanja koja su na bilo koji način utjecala na položaj žena. Tekstovi koje sam ja birala bazirali su se najviše na rezultatima istraživanja, rezultatima anketa, i koji nisu bili samo komentar ili osobno mišljenje autora već su imali istaknute izvore informacija koje su koristili.

3 Institucija porodice, obrazovanje, prava žena i njihova ograničenja u Jugoslaviji s pogledom na Europske države (19. i 20.st.)

3.1 Patrijarhalni odnosi i odnos prema ženskom radu u drugoj polovici 19.st. i prvoj polovici 20.st.

Iskustva žena, bilo da se govori o položaju unutar obitelji, o razini i mogućnosti obrazovanja, zapošljavanja ili drugim aspektima privatnog ili javnog djelovanja i života, razlikuju se od regionalnih do lokalnih iskustava i ulazeći u istraživanje određenih aspekata povezanih s povijesti žena moramo uzeti u obzir državne i regionalne granice, različita politička, kulturna i ekonomska djelovanja, i da se iskustva razlikuju u jednoj mjeri i da se isti problemi i pitanja ne mogu analizirati na istom principu i iz jedne perspektive. Povijest žena nije izolirani dio povijesti, već se mora promatrati i analizirati kao dio puno veće priče koja se sastoji od interakcije spolova, klasa, povezanosti između unutarnjeg svijeta obitelji i vanjskog svijeta lokalne, nacionalne i internacionalne ekonomije (Simonton, 2006., str.4). Tek se u 18.st. u Europi počela preispitivati tradicionalna uloga žene. Odmicanjem 19.st. sve se više raspravlja o pravu žene na obrazovanje, zaposlenje, raspolaganje vlastitom imovinom, pa čak i nošenje udobne odjeće (Roberts, 2002., str. 479.) U tradicionalnom patrijarhalnom pogledu na obitelj ženino mjesto je bilo u kući i glavna briga i „posao“ joj je bio povezan s obitelji i kućanstvom. Žene koje su imale obitelj rijetko su mogle biti financijski neovisne i nisu imale poslove koji su po definiciji i pravilu bili jednako važni poslovima koji su radili muškarci. U ranim modernim patrijarhalnim kućanstvima muškarci su bili glave obitelji i u njihovim rukama se nalazio sav autoritet (Abrams, 2006., str. 24). U slučajevima, kao što je na Balkanu, gdje žene preuzimaju ulogu muškarca bilo u borbi ili u preuzimanju vođenja obitelji one ne postaju emancipirane, već preuzmu muški identitet kroz odjeću i muške poslove. Žene nakratko preuzimaju ulogu muškarca jer se ženstvenost ne može identificirati kroz nasilje ili donošenje odluka (Bonfiglioli, 2012., str.78.). Hijerarhija određena po spolu i godinama poštovala se u obitelji. Žene su imale niži status od muškaraca i mlađi članovi oba spola su bili podređeni starijim članovima (Somerville, 1965., str. 352.).

U periodu od 1815. do 1848. pa od 1871. do 1914.g. cijela Europa, osim Balkana, iskusila je razdoblje bez velikih ratova koji su uništavali gospodarstvo ili ekonomiju. Dolazi do povećanja broja stanovništva uslijed gospodarskog rasta, bolje kvalitete života, napredovanja

medicinske skrbi, smanjio se problem gladi i smrtnosti. Veliki napredak je ostvaren u poljoprivredi, korištenjem željeznice, parobroda, razvija se trgovina, dolazi do rasta potražnje i kapitala. Ostvareni kapital se ulagao u druge gospodarstvene grane i dolazi do pojave industrijalizacije. Početkom industrijalizacije završava se dominacija poljoprivrede. Razvijaju se industrijski centri, razvija se željeznički promet. Engleska je bila predvodnica u razvoju tvornica, ulijeva investicijskog kapitala, posebno nakon 1850.-ih. Zbog velikog prirasta stanovništva na tržištu je bilo puno radne snage. Primjer Engleske brzo slijede Njemačka, Francuska, Švicarska, Belgija i SAD. U sljedećim desetljećima Engleska postaje trgovačka sila, a slijedi je Njemačka. Velika Britanija i Belgija bile su dvije zemlje u kojim je polovica stanovništva živjela u gradovima, ali slično se počelo događati drugdje na europskom kontinentu. Urbanizacija je uzela maha, posebno zbog bogatstva i radnih mjesta, ali javljaju se i siromašni dijelovi velikih industrijskih gradova u kojima su životni uvjeti bili teški. Veliki gradovi bili su rušitelji tradicionalnih obrazaca ponašanja, rađale su se nove ideje i stavovi (Roberts, 2002., str. 371-382.).

U Europi u 19. stoljeću žene i ženstvenost su postale sinonim za obitelji dom. Stvara se novi ideal obiteljske slike. Slika patrijarhalne obitelji se pomalo mijenja zato je se obitelj oslanja na ženu kojoj je osobno ispunjenje unutra obitelji i tako ostvaruje svoju najvažniju ulogu. Ona je bila žena, majka i vodila je kućanstvo, ali produktivni rad koji se nalazio izvan kućanstva je neostvaren. Kao primjer možemo uzeti žene iz srednje klase u Francuskoj i Engleskoj. Žene su prihvatile domaćinstvo kao centar obiteljskog života, a veliki utjecaj na takva razmišljanja imali su i odgoj i obrazovanje, u odgoju utjecaj njihovih majki, a u obrazovanju utjecaj njihovih učitelja. Ako se govori o financijskom doprinosu žena on se odvijao također unutar kruga uže ili šire obitelji. One su aktivno sudjelovale u muževom poslu i obavljale su ga od kuće, kao što su radile žene svećenika, odvjetnika i doktora. Unatoč njezinim poslovnim aktivnostima, i unatoč činjenici da je doprinosila obitelji financijski, nije se očekivalo od udane žene da ima neovisnu ekonomsku ulogu. Ona je definirana po svojoj obiteljskoj ulozi. Nadalje, to je znao biti i slučaj sa ženama njemačkih državnih radnika srednjeg sloja koje su, da bi odale utisak ugodnog i sređenog obiteljskog doma, zapošljavale dodatne radnike ili stručnjake da im savršeno organiziraju večere. Kuća je bila ženino radno mjesto. S druge strane, generalizirati žene kao kućanice koje nikada nisu radile neki posao izvan okruge obitelji nije gledanje cijele istine. Možda se više primjenjuje za viši srednji sloj, ali što se tiče žena i majki koje su pripadale radničkom sloju život je bio malo drugačiji. Zbog potrebe za traženjem posla obitelji bi se selile i žene ne bi imale vremena, niti mogućnosti, da stvore savršeno uređen i besprijekoran dom. Žene radničkog sloja su nerijetko uzimale plaćene

poslove s dnevnom nadnicom da bi financijski potpomogle muškom članu obitelji. Žena i njezina uloga je često povezana s obitelji i obitelj se vodi uz žensku brigu koja se očituje u reprodukciji, vođenju domaćinstva i brizi o djeci i ostalim članovima. Žena se često poistovjećuje sa svojom ulogom u obitelji, ali povijest žene nije isto što je i povijest obitelji. Žene u Francuskoj i Velikoj Britaniji, neovisno o klasi kojoj su pripadale, organizirale su i oblikovale svoj život po obiteljskim potrebama koje su se sastojale od braka, religije, odnosa u obitelji i posla, i tako su dobivale svoj identitet i na tim područjima su gradile svoje interese (Abrams, 2006., str.15- 35.).

Unatoč industrijalizaciji, urbanizaciji i otvaranju velikog broja radnih mjesta u drugoj polovici 19.st. u svim europskim gradovima žene su i dalje pretežito radile od kuće. Žene su bile prvotno domaćice a sekundarno ih se moglo klasificirati kao radnice. Nadalje, iz tih razloga žene su svoj posao obavljale od kuće ili u malim obrtima. Ovakav rasplet situacije iskoristila je tekstilna industrija zapošljavajući žene koje su posao obavljale od kuće. U ovakvim slučajevima kuća i radno mjesto nisu bile odvojene sfere, već je obiteljski dom postao radionica. Na ovaj način mijenja se način organizacije i funkcioniranja obitelji jer žena ima, uz obiteljske i kućanske dužnosti, dodatni posao koji se teško može uklopiti u obiteljski privatni život i da žena nađe vremena za brigu o kućanstvu, djeci i ostalim članovima obitelji. U 19.st. žena se često spominje u kontekstu obitelji kao supruga i majka i koje su sve njihove uloge bile. Na kratko dat će se i osvrt na žene koje nisu bile udane ili su bile udovice. Mnoge žene koje nisu imale vlastitu obitelj bavile bi se obiteljskim poslom sestrine obitelji ili bratove obitelji ili nekih drugih članova obitelji. Udovice bi nastavile živjeti s djecom ili bi vodile kućanstva, do 50% kućanstava u nekim ulicama, i čak imale svoje ženske ili muške zaposlenike, kao što je bio slučaj u Glasgowu u drugoj polovici 19.st. (Abrams, 2006., str. 37-38). U posljednjim desetljećima 19.st. europske zemlje su izbjegle međusobne ratove, a politički i društveni razvoj išao je pod ruku s promjenama intelektualne kulture, slabe postojeće strukture tradicije i običaja koji su značili očuvanje postojećeg stanja u društvu. Europske države su prolazile kroz promjene spram demokratičnijem i ponekad liberalnijem političkom stilu, iako se niti jedna država, osim Francuske, nije potpuni „demokratizirala“. Dobiva se šire pravo glasa na izborima, doduše samo za muškarce 1900.g. u Francuskoj, Španjolskoj, Njemačkoj, javlja se veća jednakost pred zakonom, veće slobode govora, širenje političkih stranaka, ali uz znatno nepovjerenje prema demokraciji i liberalizmu jer je na vlasti i dalje aristokracija. Na pragu 20.st. većina ljudi u razvijenim zemljama bila je bogatija od svojih predaka, povećava se potrošnja, ostvaren je veliki napredak u tehnologiji, industriji

prijevoza itd, Unatoč pozitivnim kretanjima, javlja se jedan apsurd a to je da je većina Europljana bila siromašna (Roberts, 2002., str. 461.-478.).

Europske države su prepoznavale i legitimizirale tradicionalne obitelji i žena je i dalje primarno prepoznata kao majka i supruga iako je 20.st. obilježilo rast zaposlenih žena i pad nataliteta (Abrams, 2006., str. 39.). Do 1914.g. jedino su u Finskoj i Norveškoj žene imale pravo glasa (Roberts, 2002., str. 480). U prvim desetljećima 20.st., kao što imamo primjer u Srbiji, točnije još 1920.g. na snazi je bio zakon iz 1884.g. prema kojem udane žene nemaju pravo da raspolazu svojim imovinom, majka nije mogla biti skrbnica svoje djece, i ako je suprug imao neku drugu imovinu žena nije imala pravo na nju. Sljedeće, zakonom je zabranjena bilo kakva istragu očinstva ako ju supruga želi podnijeti. Bračni savez je onemogućio ženi da ima prava koja su imale neudane žene u punoljetnosti koje su mogle same prijaviti svoje vlasništvo.

Poboljšanje položaja radnica se ne može ostvariti bez propisanih zakona, ali u Jugoslaviji je jedan od problema bio i taj da se Zakon o zaštiti radnika, koji je donesen 1922.g., uglavnom u praksi kršio. Njime se propisuje obveza poslodavca da se osnuju prihvatilišta za djecu blizu radnog mjesta, da se zabranjuje rad dva mjeseca prije i poslije porođaja i da se zabranjuje noćni rad ženama (Spahić, 2014., str 58.).

U borbu za jednakosti i poboljšanja položaja žena ulazile su mnoge ženske udruge. Već se polovicom 19.st. u južnoslavenskim zemljama javljaju građanski ženski pokreti, dolazi do socijalizacije tradicionalnih uloga pripisanih ženi poput brige za druge, njegovateljice itd. U 20. st. njihova aktivnost, kroz sufražetske pokrete, se usmjerava prema političkim ciljevima poput zahtjeva za pravo glasa i jednakosti pred zakonom. Slične situacije se odvijaju i u radničkim pokretima u kojima se nalaze žene unatoč smanjenom sudjelovanju u štrajkovima, manifestacijama i sl. (Sklevicky, 1996., str.79-80). Uspostavljaju se veze sa ženama u zapadnim zemljama, žene koje su akademski obrazovane ulaze u mrežu ženskih organizacija i zajedno rade na pitanjima poput reforme društva i stjecanja glasačkih prava. Mijenja se i europsko društvo. Na površinu dolaze pitanja građanskih i općih ljudskih prava žena. Sve više žena se obrazuje i dobivaju politička prava poslije 1920-ih, npr, u SAD-u, Njemačkoj i Engleskoj (Dukovski, 2012., str. 123.).

Javljaju se pokreti, žene postaju aktivnije u sindikalnim organizacijama i u radničkim partijama. Postojala je mreža organizacija od Jugoslavenskog ženskog saveza i Alijanse ženskih pokreta koja se borila za pravo glasa, poboljšanje građanskog zakonika koji se tiče razvoda, za reformu radnog zakona, ističu probleme plaćenog i neplaćenog rada za žene,

obiteljskog nasilja, prostitucije, itd. Nadalje osniva se i Udruženje univerzitetski obrazovanih žena koji se zalažu za interese obrazovanih žena (Feldman, 2004., str. 236-242).

U Hrvatskoj u Zagrebu 1927.g. osniva se autonomna organizacija ženske samopomoći Zaštitnica djevojaka koja je pomagala djevojkama i ženama u slučaju povrede radničkih prava, u plaćanju školarine, zaštitom žena od izrabljivanja i prostitucije, zaštitom nezbrinute djece itd. Proširile su svoje djelovanje na 22 jugoslavenska grada, ali su ukinute 1947.g. što zbog ekonomskih razloga a što zbog činjenice da je djelovanje bilo primarno feminističko bez nacionalnih elemenata i u periodu jačanja hrvatskog nacionalizma gubi se interes članica za radom. Žene se aktiviraju u raznim društvima koja potiču emancipaciju i poboljšanje položaja žena, kao što je ranije spomenuto, uz takav način djelovanja može se pridodati i socijalni rad u kojem su žene bile uključene. Ovakav oblik rada je često neplaćen, jer se profesija socijalnog radnika u Hrvatskoj etablirala tek 1952.g. Ne smatra se istim kao rad za plaću i profit, ali neovisno o tome žene izlaze ih svojih okvira djelovanja i svoje vrijeme odvajaju za pomaganje drugima. Procvatom građanskog društva krajem 19.st., a posebno između dva rata razvijaju se oblici socijalne pomoći. Sudjelovanje u raznim zakladama i društvima ženama daje polet emancipacije koji se obilježava izlaskom u javnost, ali rad je većinom neplaćen i želja za punom profesionalizacijom spriječena je diskriminatornim odredbama obiteljskog i rodnog prava. Između dva rata žene su trebale muževu dozvolu da raspolažu svojom imovinom, da mogu sklapati ugovore, ili da se bave profesionalnom ili javnom djelatnošću. Nadalje, uz sve navedeno, žene su primale manje plaće kao što je bio slučaj za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u državnim službama, dok su bile potpuno isključene iz viših činovničkih položaja u državnoj službi, i iz sudstva i bankarstva. Zbog ranjivosti žene, i djece, netko ih je trebao zaštititi (Prlenda, 2005., str. 320-330). Dobrovoljna društva su prvo vodile članice viših slojeva, ali i učiteljice čija je profesija bila rijetka koja je omogućavala sigurno zaposlenje i ekonomsku neovisnost, ali ne bez komplikacija jer zakonom do 1939.g. nisu se smjele udavati ni za koga osim za učitelja. Između dva rata država se uvelike oslanjala na pomoć i dobrovoljni rad građana i građanki, poput Narodne zaštite kao Saveza dobrovoljnih društava od kojih su 60% bile dobrovoljna ženska društva, dok je zadržavala za sebe veće mehanizme poput agrarne reforme i izgradnje sustava socijalnog osiguranja. Udruge su poticale obrazovanje žena poput Gospojinskih udruga za obrazovanje i zakladu ženskinjah u Hrvatskoj i Slavoniji, i ekonomsko osnaživanje seoskih žena poput Ženske udruge za očuvanje i promicanje hrvatske seljačke umjetnosti i obrta u Zagrebi itd. (Prlenda, 2005., str. 319-323). Između dva rata, u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi isprepletali su se nacionalni interesi malih naroda i imperijalni i ekspanzionistički interesi velikih europskih sila.

Gospodarske nejednakosti su očite u geografskoj podjeli Europe koja se dijeli na siromašniji i manje razvijeni Istok i bogati i razvijeni Zapad (Dukovski, 2012., 26-29 str.). Unatoč aktivizmu i zalaganju, porastu obrazovanja i poboljšanjem položaj žena, stvarnost je ipak bila drugačija. I dalje je stopa pismenosti niska, nije svima omogućeno obrazovanje i kasnije kvalitetno zaposlenje, patrijarhalni odnosi i ideja o ženinoj ulozi u obnovi nacije je dominirala, a to se vidi i po zakonu kojim je pobačaj bio zabranjen između dva rata (Spahić, 2014., str. 50-55). Nakon Drugog svjetskog rata institucija obitelji je revitalizirana kao osnova socijalne, moralne i ekonomske obnove. Žena i tradicionalne ženske vrline majčinstva mogu biti uvedene i koristiti da se postigne političko jedinstvo i rekonstrukcija. U Jugoslaviji se koristi ideja da žena ne mora sudjelovati samo kao građanin u borbama za oslobođenje, već i kao majka (Bonfiglioli, 2012., str 79.). Zakoni i odredbe koji su doneseni nakon Drugog svjetskog rata odraz su situacije u kojoj se Europa, kao i ostatak svijeta, našla nakon velikih razaranja i gubitaka. Zapadna polovica europskog kontinenta je do 1953.g. započela svoj ekonomski oporavak uz pomoć SAD-a. Istočna Europa je također doživjela ekonomski oporavak, ali sporijim tempom (Roberts, 2002., str. 614-616.). Europske zemlje prihvaćaju različite državno političke sustave. Zemlje „socijalističkog“ bloka imaju puno teži poratni razvoj od demokratskih zemalja, poput zapadnoeuropskih i skandinavskih (Dukovski, 2012., str. 390-391).

Pokušaj revitalizacije institucije obitelji događala se i u Europskim državama. Pad nataliteta je bila negativna stavka za vlast nakon Drugog Svjetskog rata u Francuskoj i Britaniji, iako je došlo do rasta natalitet, ali to nije bila direktna posljedica vladinih politika i obiteljskih povlastica i poreznih olakšice. U slučaju Engleske, već u prvim desetljećima 20.st., natalitet je pao među ženama radničke klase. Ovakve promjene su rezultat većih prilika za zaposlenjem i otvaranjem novih radnih mjesta koje su značili odmak od dotadašnjih poslova, kao što su bili kućne pomoćnice i kućni rad. Mijenja se i funkcioniranje braka, i žene ulazeći u bračni savez žene žele podjednake uloge i zajedničko donošenje odluka (Abrams, 2006., str. 40-43.).

Kada se govori o poslijeratnom periodu naglasit će se koje su se promjene dogodile u pogledu prava žena. Nakon 1945. u Jugoslaviji cilj je bio ujediniti obiteljska prava jer je do tada obiteljsko pravo bilo drugačije u različitim dijelovima Jugoslavije i nije bilo jedinstveno. Obiteljsko pravo trebalo je spriječiti diskriminaciju žena u odnosu na ekonomska prava, nasljedstvo, skrbništvo itd. Prema tome, novim Ustavom iz 1946. g. žene su mogle birati i biti izabrane, imati državne povlastice kao majke, dobivati jednaku plaću za jednaki rad, i pravo da budu jednaki partneri unutar obitelji (Bonfiglioli, 2006., str.100).

Tijekom postojanja Kraljevine Jugoslavije nije postojao jedinstveni zakonik i žena nije postojala kao pravna osoba. Više vjera je bilo priznato i vjerske zajednice su imale vlastite zakone, a svima je bio isti patrijarhalni sustav. Donošenjem „Osnovnog zakona o braku“ 1946. mijenja se zakonska slika žene. U obiteljsko pravo je unesena ravnopravnost muškarca i žene i sve bitne odluke o kućanstvu donose se zajednički. Žene su dobile priznanje za svoj rad u kućanstvu zato što se po zakonu kao zarada ne računa samo zarada svakog bračnog druga već i pomoć koju jedno drugome pružaju, poput brige o djeci i radu po kući (Sklevicky, 1996., str. 90). Nakon donesenih zakona promjene se nisu osjetile u širokom spektru. Teški poslovi u poljoprivredi su se i dalje smatrali ženskim poslovima. Na selima i među siromašnijem slojem žene su radile teške poslove, poput nošenja drva, vode i drugih teških stvari. Žena je radila cijelu godinu i zarada koju je donijela obitelji je veća nego muškarčeva. Teški fizički poslovi nisu prestajali niti kada je žena bila trudna, ponekad i do zadnjeg časa pa su žene znale djecu rađati u poljima ili po vani jer se teško nalazila privatnost unutar obiteljskih domova. Profesionalna pomoć pri porađaju rijetko je bila prisutna jer je još u kasnim 30-ima na 10,000 stanovnika dolazilo samo 3 liječnika (Somerville, 1965., str. 353-354.). Njezina prava u domaćinstvu su malena i skoro nepostojeća. Nadalje, nisu sve žene niti bile svjesne da su postigle ravnopravnost ispisanu Ustavom. U selima u Republici Makedoniji žene nisu niti bile svjesne novih prava i povlastice, za njih su i dalje vrijedila pravila da slušaju muškarce u obitelji i rade što se od njih očekuje (Bonfiglioli, 2012., str.190).

Emancipacija i mijenjanje uloga žena nosi sa sobom mnoge tradicionalne odnose i ponašanja žena i kako se odnosilo prema njoj. Identitet žene se gleda kroz određene tradicionalne vrijednosti i da se njezina ispunjenosti očituje kroz brak i porodicu. Preispitivanje društvenih uloga je pod pritiskom ustaljene strukture odnosa, i preispitivanje položaja žena može se svesti na splet problema koji su vezani i za njezine tradicionalne funkcije (Papić, 2012., str 45).

Od početka 20.st mijenja se ideja i ideal obitelji koji je postojao u 19.st. Poslije Drugog svjetskog rata sastav obitelji je raznolikiji, od samohranih roditelja, posvojene djece, istospolnih partnera, tek kasnije u 20.st., do promjena u iskustvima žena koje sve više i aktivnije sudjeluju na tržištu rada i kojima brak i obitelj nije jedina ideja za planiranje života ili su im takvi planovi pomaknuti za malo više godine. U modernijem i suvremenijem okružju u kojem je veći broj žena zaposlen izvan svojeg kućanstva, žene i majke i dalje vode brigu o kućanstvu i to je najviše njihova zadaća (Simić, 1999., str. 27).

3.2 Zaposlene žene i radnice u drugoj polovici 19.st. i u prvoj polovici 20.st.

Ženin životni ciklus je utjecao na vrstu i mjesto rada. Mlade neudane žene su bile najmobilnije, dok su supruge i majke bile vezane na jedno mjesto. Identitet žene kao ne radnice proizašao je iz uloge majke i kućanice, dok su neudane žene i one bez djece najčešće bile radnice. Činjenica da su žene radnice i da su ustanovile svoj radnički identitet izazvala je socijalne percepcije u kojima su žene identificirane majčinskom i bračnom ulogom. Zbog toga su žene gledane kao asistenti i povremeni radnici, ne kao prava radna snaga, i to je imalo veliki utjecaj na plaće i uvjete rada za žene. Žene radnice su najviše bile zaposlene u pojedinim granama industrije i na određenim poslovima poput tekstilne industrije, poljoprivrede, izrada odjeće i kućanski poslovi. U Berlinu 1885.g. 32% žena su radile kao kućne pomoćnice, a u 1860-ima u Londonu trećina od 15 do 24 godine, a u Hamburgu dvije trećine 1871.g. Većina žena je dolazilo sa sela u gradove i ovakva vrsta posla im je bila ponuđena. Mlade žene vidjele su priliku da se dosele u gradove, zarade više i da imaju uštedu za brak. Često su radile više od 16 sati dnevno i mogle su dobiti otkaz bez razloga ili ako su postale bolesne. Broj krojačica i radnica u tekstilnoj industriji je rastao u zamahu industrijalizacije i zbog toga su muškarci bili primorani uzimati manje plaće. Pojavom konfekcije, mali obrti koje su imale zaposlene žene su postajali nepotrebni, pojava uzimanja prostora u najam je značilo da su muškarci postali vlasnici i najamnici, i imali su laki put za ostvarenje profita. Tvornice su se oslanjale na rad izvan tvornica, kao što je slučaj s pojedinim tvornicama u Velikoj Britaniji, i žene su nosile posao kući. Radile su na šivaćim strojevima, radno vrijeme se povećalo, zahtijevala se bolja kvaliteta proizvoda i posao se mogao lagano izgubiti. Žene koje su vodile biznis su to radile u partnerstvu s muškarcem, vodile su knjige i ponekad poslovne dogovore, ali društveni ideali i izostanak iz kuće su mnoge žene primorali da se povuku iz poslovnog svijeta. Žene su bile vrijedan dio malih obrta, kao mesarove ili pekareve žene, i žene i djeca su radile u obiteljskim obrtima (Simonton, 2006., str.,135-157). Iako je Industrijska revolucija otvorila mnogo novih radnih mjesta za žena, one ipak nisu ostvarile ekonomsku jednakost s muškarcima (Scott, 2012., str. 149.). Žene su radile primarno iz potrebe za preživljavanjem. Često su uzimale posao koji im se nudio, ili u slučaju mogućnosti izbora sagledavale su i mnoge činjenice poput plaće, obiteljskih obaveza, ali i osobnih želja. Najčešće su se zapošljavale kao kućanska posluga, u tvornicama ili obrtima, ovisno o stanju industrije i privrede i prioritetima u životu. Kada je zapošljavanje radnika za plaću postala norma zapošljavanje žena je postala stvar konflikta jer se preispitivala i mijenjala slika i ideja žene kao domaćice i majke, a s druge strane javlja se potreba za radnom

snagom razvojem kapitalizma i potrebom radne klase da više članova obitelji bude zaposleno. Na žene radnice se gledalo drugačije nego na mušku radnu snagu. Radnice se smatralo privremenom radnom snagom, manje vrijednom od muške i k tome manje plaćenom. Do Prvog Svjetskog rata posao koji su žene obavljale od doma je nestao propastom tekstilnih obrta i povećanom mehanizacijom, plaćeni ženski rad na polju je nestajao i povećane prilike za obrazovanjem otvorile su vrata za bolje zaposlenje. Mlade žene su u svijet rada ulazile kasnije zbog školovanja i mogućnosti za višim obrazovanjem. Rad je posao primjeren za mlade žene i mnogo slobodnih pojedinaca je ulazio u radne odnose i oženjene žene su ostajale raditi ili bi se vraćale nakon što su im djeca odrasla. (Simonton, 2006., str. 159-166). Unatoč mnogim poteškoćama i preprekama, napredak industrijskog gospodarstva do 1914.g., stvorio je veliki broj radnih mjesta za žene. Radile su kao daktilografinje, sekretarice, telefonski operateri, tvorničke radnice, prodavačice. To je značilo veliki pomak s ekonomske pozicije jer su same zarađivale za svoje potrebe. Promjene na ekonomskom nivou neupitno sa sobom povlače promjene u ustroju obitelji i uloge žene u društvu. Iako veliki broj žena nije imao takve prilike, počeo je proces koji će potaknuti druge zahtjeve poput zahtjev za obrazovanje ili stručno usavršavanje (Roberts, 2002., str. 479-280.).

Ratovi su donijeli porast ženske radne snage. Razdoblje između dva rata donijelo je snažni tehničko-tehnološki zamah u industrijskoj proizvodnji, posebno u kemijskoj, građevinskoj, automobilskoj i tekstilnoj industriji (Dukovski, 2012., str. 85). Jedna od promjena je bila rad na pokretnoj traci i mnoge žene koje su bile početnici i neiskusni u takvoj vrsti posla su bile zaposlene. Mnoge žene su odlazile iz malih zajednica i ruralnog okruženja i zapošljavalo se u tvornicama. Mlade žene se zapošljavaju u maloprodaji i uredima, školovanje je omogućavalo mladim ženama da imaju bolje poslovne prilike. Posao posluge u kući je postao ponižavajući za žene i restriktivan u usporedbi s novim poslovnim prilikama, iako su se možda plaće bile manje i uvjeti rada teži. U Europi, pomaci u proizvodnji i „lakoj industriji“ ovisili su o ženskoj radnoj snazi, npr. kemijska, elektronička, prehrambena, farmaceutska industrija, kućanski namještaji, električna oprema itd. Unatoč rastu industrije ona se nije dovoljno brzo razvijala da se potpuno zamjene tradicionalni poslovi. Industrije u kojima se najviše zapošljavala ženska radna snaga, koja je radila na novim metodama rada i na pokretnoj traci, zadržala ju je i proširila. Žene su postale manje ograničene na određene poslove i brojka im se povećava u raznim granama industrije. Nisu više isključivo bile ograničene na „ženske“ industrije i bile su u manjem riziku od ekonomskih fluktuacija i od straha propasti jedne industrije. Nakon Drugog Svjetskog rata dolazi do rasta broja uredskih i administrativnih zaposlenika i zapošljavanje sve većeg broja udanih žena. Iako su se probile u administrativne

poslove, ipak je vodstvo ostalo u rukama muškaraca i mogućnost za napredovanje je ipak bila ograničena (Simonton, 2006., str. 159-166).

Kada se govori o radnicima i radnicama, mogućnostima zapošljavanja u industriji treba se naglasiti razlika između područja Jugoslavije i određenih država Europe. Naime, poslije Prvog svjetskog rata kada se stvarala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je velika potreba za industrijalizacijom i postojala je nesposobnost da se ta industrijalizacija provede. Industrija je zapošljavala ukupno 8,6% aktivnog stanovništva, s tim da je 80% stanovništva činilo seljaštvo. Navedeni problem je i taj da se proces industrijalizacije završio u glavnim zemljama Centralne i Zapadne Europe i imale su iza sebe kapitalizam slobodne konkurencije koji je tek počeo dolaziti do siromašne poljoprivredne Jugoslavije. Zapošljavanje radnika koje dolazi otvaranjem radnih mjesta i potrebom za radnom snagom neće se isto razvijati na prostoru Jugoslavije ili u razvijenijim zemljama Europe, tako da se praćenje promjena koji se tiču uključivanje žena u svijet rada i kako su ti procesi išli moraju pratiti skladno području o kojem se govori. Unutar Jugoslavije, Slovenija i Vojvodina se svrstavaju u razvijeniju grupu s 21%, tj. 15% zaposlenog stanovništva u industriji, Zagreb je bio financijsko i industrijsko središte nove države, a Bosna i Hercegovina, Kosovo i Crna Gora su bili najnerazvijeniji. Poticaj industrijalizaciji Jugoslavije imala je činjenica da su nakon 1918.g. zemlje Srednje i Zapadne Europe izgubile glavnog izvoznika poljoprivrednih dobara Rusiju i otvorilo se tržište za Jugoslaviju u kojem je profitirala. Unatoč takvom početku Jugoslavija je doživljavala ekonomske krize sve do sloma 1941 .g., po pitanju privrede, ali i školstva, jer se nalazila među najzaostalijim europskim zemljama (Sklevicky, 1996, str. 91-92).

Za vrijeme Drugog svjetskog rata mnoge žene su sudjelovale u pokretu otpora, bilo kroz borbu ili pomaganjem van bojišta. Oko 2 milijuna žena je sudjelovalo u Narodnooslobodilačkom pokretu , na strani partizana 100,000 se borilo u partizanskoj vojsci, 20,000 je poginulo u borbi, a 40,000 je bilo ranjeno. Oko 2,000 žena dobilo je časnički čin. Osim žena koje su sudjelovale u izravnoj borbi, žene su radile kao sestre u bolnicama, kuriri i kuhari, brinule su se o siročadi i siromašnima. Na poticaj Komunističke partije osnovana je Antifašistička Fronta žena. Žene su se borile uz muškarce, i u partizanskim skupinama, bile su jednako vrijedne kao muškarci (Jancar, Webster, 1999., str. 67-83). Emancipacija žena bila je prezentirana kao rezultat socijalističke revolucije i jugoslavenkog Ustava iz 1946.g. u kojem se politička, ekonomska i socijalna prava žena priznata po prvi put (Bonfiglioli, 2014., str.3.). Žene su sada smatrane aktivnim djelom društva, tako i rada, pa se rad promovirao kao

identifikacijska crta građana i građanki socijalističkog uređenja i društva. Takvo shvaćanje je bilo odraz stvarnog stanja u kojem se našla zemlja opustošena ratom. Potrebna je radna snaga, a pritom se misli i na žene, iako je to rad na nižem stupnju tehnološkog napretka i potrebna radna snaga je niskoproduktivna i nekvalificirana (Sklevicky, 1996, str. 91-92).

Ekonomski razvoj komunističkih zemalja Srednje i Jugoistočne Europe u 50-ima je doživio porast, da bi početkom 60-ih došlo do zastoja i opadanja industrijske proizvodnje. Sve su razvile tešku industriju i imale su probleme s poljoprivredom. S druge strane, Bugarska, Jugoslavija i Rumunjska razvijale su se brže od ostalih, iako je njihov razvoj bio fascinant i brz, ipak su zaostajale za Zapadom (Dukovski, 2012., str. 395.).

Broj radnika je od 1945. do 1949.g. narastao s 461 000 na 1 990 000, u razdoblju prvog petogodišnjeg plana za obnovu gospodarstva i industrije. Zamah je bio snažan jer se u kasnijem razdoblju nije bilježila tako velika promjena u broju zaposlenih sukladno povijesnim prilikama. Porast industrije bio je snažan, 1948.g. do 352%, nacionalni dohodak je brzo rastao, s 264 milijarde 1939.g. na 441 milijardu 1948.g.. Tolika stopa rasta nije ostvarena niti 60-ih kada se Jugoslavija nalazila na prvom mjestu po visini godišnje stope industrijske proizvodnje u svijetu. U ovom razdoblju doneseni su mnogi zakoni, propisi koji su smanjivali socijalne razlike među ljudima, kao što je kupovanje namjernica po niskim cijenama, kontrola cijena, smanjenja raspona plaća. Radnička klasa vidjela je mogućnost za poboljšanjem svoje kvalitete života i životnih uvjeta (Bilandžić, 1985., str. 113-116).

U periodu od 1920-1940. broj zaposlenih žena je u stalnom rastu. Za te promjene zaslužni su određeni faktori, a jedan je i činjenica da se žensku radnu snagu može više eksploatirati i nadnice im iznose 45-75% muške. Nadalje, postojala je manja zabrinutost da će se radnice buniti i protestirati protiv lošijih uvjeta rada i pružale su daleko manji otpor. Jugoslavija je bila industrijsko slabo razvijena zemlja s pretežno agrarnom privredom, 1921.g. 80% radnika je u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu, a samo 9% u industriji, deset godina kasnije taj postotak je 76% dok za industriju iznosi 11%. Iz podataka prikazanih u Tablici 1. vidljivo je da se promjene u društvu nisu puno primjenjivale na žene radnice u poljoprivredi čiji se broj kroz period od skoro 30 godina mijenja za jako mali postotak. Ove statistike osvjetljuju i položaj žena i najveći postotak aktivnih žena u privredi upravo se bavilo poljoprivrednim sektorom. Nadalje, moramo uzeti u obzir da se poljoprivredni sektor može povezati s patrijarhalnim odnosom, i da žene koje su radno aktivne nisu ekonomski samostalne i da muški član obitelji ima glavnu riječ (Sklevicky, 1996., str. 93-94).

Tablica 1. Pregled kretanja procentualnog udjela privredno aktivnog stanovništva zaposlenog u poljoprivredi

	1921.	1931.	1948.	1953.
Muškarci	76%	73%	64%	62%
Žene	88%	83%	83%	80%

Izvor: Sklevicky, 1996. str. 94

Sklevicky (1996., str. 94-95) donosi sljedeće podatke; naime, u kapitalističkim zemljama, uključujući Jugoslaviju, radnice su u velikom postotku maloljetnice. Oko 40% radnica je u dobi od 13-22 godine, dok je muških radnika u toj dobi bilo 27%. Malo radnica je zastupljeno u skupini preko 33 godine, dok je za muške ta situacija obrnuta. Najviše radnica je u skupini do 33 godine, dok je oko 75% muške radne snage u skupini od 24 godine i više. Nadalje, veliki problem s kojim se radnice suočavaju je i manjak obrazovanja, kako općeg obrazovanja, tako i stručno kvalificiranih osoba. Rezultat takvog stanja je da su žene najviše zaposlene kao nekvalificirano ili pomoćno osoblje. Statistike iz popisa stanovništva provedenog 1931.g. pokazuju poražavajuće statistike. Dakle, veliki postotak stanovnica, čak 56.94%, iznad 10 g. je nepismeno, dok su brojke za muške malo bolje, 32%. Nadalje, 1935.g. donesen je zakon kojim se udatim službenicama plaća smanjivala od 30% do 50% ako se udaju. Tako se radnice obeshrabruje da nastave biti radno aktivne i ekonomski neovisne, te da uspješno balansiraju obiteljske i radne obveze.

Nakon ratnog perioda u kojem se žene bila ključna snaga sudjelovanjem u borbi i pomaganjem van bojišta kao sestre ili u vođenju brige za bolesne i ratom pogođene priznala su im se određena prava. Jugoslavenskim Ustavom u članku 24 1946.g. žene su pred zakonom ravnopravne u svim aspektima javnog života, u državnom, ekonomskom i socijalno-političkom životu. Žene imaju pravo na jednaku plaću za isti posao kao i muškarci, i imaju posebne povlastice kao radnice i zaposlenici. Posebna briga se daje zaposlenim majkama osnivanjem bolnica, domova za djecu i davanjem prava majkama da imaju plaćeni posao prije i nakon poroda. Uviđa se potreba da se zaštite majke i radnice određenim državnim mjerama, bilo da je to kroz porodiljni dopust, poboljšavanjem bolničkog sustava ili osnivanjem domova za djecu. Slične odredbe su uvedene i u talijanski, ali i druge europske ustave, ustav u kojem se također ženama osigurava jednaka plaća za isti rad kao i muškarcima, osigurava se zaštita majke i djeteta, i uvedena je obavezna minimalna plaća (Bonfiglioli, 2012, str. 100-101).

Kao što je bio slučaj u ostalim istočnoeuropskim zemljama, tako je i u Jugoslaviji sam pojam feminizma smatran fenomenom koji je samo primjenjiv za zapadne zemlje u kojima ženska

emancipacija nije garantirana zakonom. U Jugoslaviji feminizam nije bio potreban jer su žene dobile svoja prava i više nije postojalo „žensko pitanje“, ali to je bilo daleko od istine. U Jugoslaviji se na novu žensku jednakost gleda kao na posljedicu borbe za slobodu i kao rezultat socijalističke vlade. (Bonfiglioli, 2014., str.3-4.). Novi Ustav daje pravnu podlogu za jednakost između spolova, ali sam po sebi nije mogao promijeniti poglede i stavove koji zagovaraju mušku dominaciju i nadmoćnost, poglede i stavove koji su se usađivali stoljećima. Sama srž takvih stavova ne može se samo prenijeti na muškarce jer su i žene kroz naviku i tradiciju usvojile negativne stavove prema svojim potencijalima, iako su se za vrijeme Drugog svjetskog rata hrabro borile uz bok muškarcima i smatrale se ravnopravne i jednako vrijednima. Majke koje su navikle same sebe podcjenjivati takve stavove su prenijeli i na svoje kćeri (Somerville, 1965., str. 352.). Unatoč priznanju ženama na velikom uspjehu i doprinosu u ratnim vremenima, unatoč pravima i zakonima kojima se emancipira žena dolazi do usporavanja i regresije nakon 50-ih godina 20.st. velikim dijelom i zbog činjenice da se muškarci vraćaju kući nakon rata i dolazi do doba domaćica (Spahić, 2014., str. 130).

Nakon početka obnove i revitalizacije nakon ratnih vremena, možemo i govoriti i postotcima učešća žena u ekonomskoj strukturi na samom početku 50-ih, točnije 1953.g. Primjećuje se razlika u postotcima u različitim regijama, koja je posljedica neravnomjernog ekonomskog i društvenog razvoja država u sklopu Jugoslavije, što se tiče postotka žena koje je aktivno u poljoprivrednim i nepoljoprivrednim djelatnostima. U podatke su ubrojene i domaćice.

U poljoprivredi je u Hrvatskoj aktivno 24,1%, u Srbiji 33,7% u Sloveniji 22,2%, Bosni i Hercegovini 23%, Makedoniji 19,8%, a u Crnoj Gori 16,4 %. Za iste države redom žene koje su aktivne u nepoljoprivrednim djelatnostima je 7,7%, 4,9%, 13,3%, 3,9%, 3,1% i 3,9%. Za domaćice brojeke su 36,3%, 30,4%, 28,7%, 35,7%, 37,1% i 38,8%. Pogledaju li se rezultati u svim državama najbrojnije su domaćice što može biti indikator da se žene još nisu dovoljno osamostalile u pogledu plaćenog rada i zapošljavanja, da se žene, bilo same ili pod utjecajem društva ili običaja, vide u domeni domaćinstva i kućanstva. Nadalje, puno je veći postotak žena koje su zaposlene u poljoprivrednim djelatnostima nego u nepoljoprivrednim. Od niskih 3% u Makedoniji do najviših 13% u Sloveniji koji je i dalje skoro duplo veći nego postotak u Hrvatskoj. Velike razlike rezultat su i različitog stupnja društveno-ekonomske razvijenosti. Sve do sada prikazano ukazuje na situaciju da su žene najslabije obrazovane, opterećene pogibeljnim i učestalim reproduktivnim radom, i najprije završe baveći se fizičkim radom u poljoprivredi kao i nekvalificiranim radom u drugim granama privrede (Sklevicky, 1996., str. 104-107).

3.3 Školovanje i obrazovanje u drugoj polovici 19. st. i prvoj polovici 20.st.

Razvojem industrije i tržišta rada dolazi do potrebe za većom radnom snagom, a nova radna snaga koja se može iskoristiti su žene. U drugoj polovici 19.st. povećana mogućnost obrazovanja i reforme u obrazovanju omogućile su ženama srednjeg i nižeg sloja da steknu kvalifikacije koje su im omogućile da uđu u svijet rada kojim su vladali muškarci.

Pri kraju 18. i početkom 19.st u Europi školovanje djevojaka, posebno siromašnijeg i srednjeg sloja, nije se sastojao od toga da se djevojkama kasnije omogući socijalna mobilnost ili da postanu kvalificirane za neki posao, već se učilo o vrlinama skromnosti, marljivosti, štedljivosti, te čitanju i šivanju. Poslije 1830.g. dolazi do promjena kroz industrijalizaciju i razvoj tercijarnog sektora i javlja se potreba za većim brojem radnika koji posjeduju različite vještine. U jeku tih promjena škole za obrazovanje djevojaka mijenjale su sistem rada da daju nešto više od učenja morala i pravilnog ponašanja te čitanja i šivanja. Žene su imale priliku da se obrazuju, ali unatoč tome ponuda i izbor zanimanja koje su žene mogle raditi bio je ograničen do perioda prije Prvog svjetskog rata. Zanimanja koja su im bila ponuđena sličila su tradicionalnim ženskim poslovima i zahtijevala su malo fizičkog rada i repetitivne pokrete. Sektor u kojem su žene dominirale bio je uslužni sektor u kojem su radile kao prodavačice ili radnice u uredu. Dodatno obrazovanje koje je bilo na raspolaganju ženama često nije značio da mogu zamijeniti ili raditi uz bok muškarcima, već ih je usmjerio u domenu učiteljica u školama i poslove njegovateljice. Unatoč porastu obrazovanja za djevojke, ono se i dalje fokusiralo na odgajanje djevojaka da budu dobre žene i da je njihova primarna zadaća i uloga u obitelji (Rogers, 2006., str. 95-108). U slučaju obrazovanju nižeg siromašnijeg sloja, cilj je bio da se steknu neke osnove obrazovanja, ali također da se u dječake usade vrijednost rada, samokontrole, poštovanja hijerarhije, a u djevojke vrijednosti nježnosti, pobožnosti i skromnosti. Unatoč poboljšanju obrazovanja za djevojke i dalje je bilo drugačije nego za dječake. Jedan od primjera je da je u Engleskoj obavezni predmet samo za djevojke od 1878.g. bilo domaćinstvo, kuhanje i pranje rublja. Takva vrsta obrazovanja stvarala je monotoniju jer se uvježbavalo, primjerice, šivanje satima. Osnovnoškolsko obrazovanje postalo je obavezno, besplatno i sekularizirano 1880.g. u Francuskoj, u Italiji 1877.g., do druge polovice 19.st, u svim njemačkim zemljama osnovnoškolsko obrazovanje je bilo obavezno za svu mušku i žensku djecu od šeste do četrnaeste godine, u Danskoj od 1814.g., u Engleskoj od 1880.g-, dok je slučaj u Španjolskoj bio da je osnovnoškolsko obrazovanje primarno zanatsko i većina djevojaka nije pohađala školu. U školskom sustavu djevojke se usmjerava da o svojoj budućnosti razmišljaju u kontekstu obitelji i bračne zajednice, a ne kao

dio konkurencija na tržištu rada, dok se mladiće upravo uči kako da jedan dan postanu neovisni financijski i kako da skrbe o sebi i obitelji. Odmah ih se u početku usmjerava u određene uloge muškog i ženskog spola. U 20.st. u Europskim državama dolazi do integracije obrazovnog sistema i školovanja jer je obuhvaćalo osnovnoškolsku i srednjoškolsku razinu. Žene srednje klase dobivaju mogućnost višeg obrazovanja i na tako su se mogle dokazati kao sposobne i kvalificirane da uđu u tržište rada (Rogers, 2006., str. 95-112). Uoči Prvog svjetskog rata nije se otvoreno protestiralo protiv ženskog obrazovanja, osim na sveučilišnoj razini. Lekcije u srednjoškolskom obrazovanju ostale su s ciljem da odgoje i školuju dobre žene i majke. Nestanak specifičnih predmeta osmišljenih za žene će nestati tek tijekom 20.st. Unatoč ograničenjima, širenje formalnog školovanja za žene značilo je da se sada mogu prijaviti za poslove poput rada u pošti, u uredima i u školama kao učiteljice. Muška domena i dalje ostaje pravo, medicina i visoko obrazovanje (Somerville, 1965., str. 355-356)

Na područjima Jugoslavije, školovanje ženske djece se smatralo gubljenjem vremena. Godine 1921. pola populacije starije od deset godina bilo je nepismeno, osim u Sloveniji, a žene su činile većinu. U cijeloj državi 14% muškaraca bilo je nepismeno, dok je žena bilo 36%. U Srbiji i Bosni i Hercegovini statistike su poražavajuće, za prvu državu postotak nepismenih žena je 43.7%, a za drugu državu čak 56.9% (Somerville, 1965., str. 352-353.). Nedovoljan broj škola i njihov loš raspored, mala ulaganja u školstvo i siromaštvo stanovništva onemogućavalo je velikom broju djece da pohađaju čak i osnovne škole, a posebno srednje, više škole ili fakultete. Tamo su se obrazovala djeca bogatih činovnika, bogatih poljoprivrednika, profesora itd.(Latifić, 1997., str. 99). Godine 1878. u Bosni i Hercegovini dolazi do reforme obrazovanja od strane habsburške vlasti u naporu da stvore državne i vjerske službenike koji će ublažiti vjerske i nacionalističke tenzije, ali i da se stvori školski sustav koji će biti otvoren za djevojčice i za dječake. Obrazovanje djevojčica bila je važno jer samo žena koja je obrazovana u područjima pedagogije, religije, higijene, ručnog rada itd. kasnije može postati uspješna domaćica, supruga i majka. Godine 1911. osnivaju se ženske osnovne škole i više djevojačke škole i škola za učiteljice u Sarajevu. Jedan od ključnih problema u obrazovanju djevojčica je bila religija, tj. želja da se muslimanske djevojčice, ne i dječaci koji su pohađali državne škole, uključe u obrazovanje dolazi na veliki otpor u muslimanskim zajednicama. Nadalje, rješenje za ovaj problem nije se nalazio u ukomponiraju djevojčica u državne škole već su se organizirale posebne škole za muslimanke djevojčice kao što su bile Muslimanska osnovna viša djevojačka škola u Sarajevu. Do 1918.g. nekoliko

desetina muslimanki završilo je svoje srednjoškolsko obrazovanje i postale su učiteljice nakon završenog kursa, i to je još važnije jer je u tom periodu i do 80% stanovništva bilo nepismeno. Obrazovanje žena nije primarno imalo funkciju emancipacije žena kroz obrazovanje, već da se unaprijedi obiteljski život. Kao primjer mogu se uzeti učiteljice koje nikada nisu bile ravnopravne svojim muškim kolegama, do te mjere da se 1913.g. uveo zakon kojim se neudatim učiteljicama nameće celibat ili će dobiti otkaz, a jedini spas za posao je bio da se uda za učitelja. Od 1919.g. žene imaju pravo upisa u gimnazije koja im je omogućila upis u tri sveučilišta u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu. Od zakona iz 1919.g. o obveznom školovanju za dječake i djevojčice do 14 godina smanjivao je jaz između dječaka i djevojčica sa 1:10 1919.g. na 1:3 1921.g. Specifično je da se u Bosni povećao broj muslimanskih djevojčica u školama između 1929. i 1937.g. sa 163 na 1605, skoro peterostruko. Podatci pokazuju da se usprkos odbijanju vjerskih zajednica da se žene obrazuju roditelji odlučuju da se obrazovanje isplati i da je potrebno (Spahić, 2014., str. 27-46).

Nakon Drugog Svjetskog rata, nakon međuratnih godina u kojima su trijumfirale konzervativne, autoritarne i totalitarne ideologije koje su imale utjecaj na školovanje djevojaka, mnoge zemlje su promovirale i poticale demokratske vrijednosti kroz sustave obrazovanja. Osnovna škola je postala prvi korak u obrazovanju a srednjoškolsko obrazovanje je sve više prihvaćalo učenice nižih i srednjih slojeva. I pri kraju stoljeća odvojene škole za dječake i djevojke su postepeno nestajale. U državama poput Nizozemske, Njemačke i Francuske gdje sveučilišta za žene nisu postojala, otpornost na prisustvo žena je bilo veliko i broj studentica je bio jako nizak. Godine 1900. u Velikoj Britaniji broj studentica je bio 16%, a 1920.g. 24%, 1930.g. 30%. Prije Prvog Svjetskog rata u Francuskoj, Njemačkoj i Italiji taj broj je bio između 6 i 8 %. U međuratnom periodu u Francuskoj ta brojka je porasla na 26%. U Italiji Mussolinijeva politika je držala taj broj niskim od 13 do 15%. Do 1960.g. u Njemačkoj brojka studentica nije prelazila 28%. Mogu se vidjeti promjene koje se događaju nakon što je srednjoškolsko obrazovanje postalo dostupno ženama i omogućeno im je polaganje ispita za upis na fakultete. Nadalje, nije se promijenilo mišljenje o ulogama žena nakon obrazovanja. Malo ih je uspjelo završiti obrazovanje, a i one koje su postigle taj cilj rijetko su radile u svojoj profesiji. Taj uspjeh postao je osobni cilj, ali i dalje im je budućnost ležala u ulogama domaćinstva i kućanstva. Državne ideologije i politike imale su veliki utjecaj na obrazovanje djevojka. U Italiji, nakon porasta i izjednačavanja broja muških i ženskih učenika, Mussolinijem dolaskom na vlast dolazi do reforma kojim se ograničava ženska edukacija i mogućnosti za obrazovanjem i naglašavala se podčinjenost žena

režimskom politikom. U nacističkoj Njemačkoj žene se usmjeravalo na njihove uloge u obitelji. Osnovano se 270 škola u kojima su se žene učile o brizi djece, čišćenju, šivanju, uređenju doma. Mnoge mlade djevojke su sudjelovale u Hitlerovoj mladeži, Lizi njemačkih djevojaka. U višijevskoj Francuskoj edukacija se ponovno usmjerila prema katoličkoj crkvi i učilo se da je ženino mjesto u kući. U Frankovoj Španjolskoj u kojoj je Katolička crkva dominirala od 1939. do 1975. i ženska edukacija je služila da se promoviraju i uče patrijarhalne vrijednosti, te kako biti vjerne i marljive majke i supruge (Rogers, 2006., str. 118-122).

Država ili crkva nisu bile jedini koji su uvjetovali uspješnost ili nazadovanje u napredovanju i mogućnostima obrazovanja. Veliki utjecaj imaju i tradicija i izoliranost od centara i žarišta promjena. Obrazovanje i unapređivanje kvalitete života žena bio je moguć ako je bio omogućen pristup obrazovanju, ako se cijelo društvo mijenjalo i išlo u korak s promjenama. Promjene su se prvo i najbolje vidjele u urbanim sredinama, ali ako se osvrnemo na selo i na mjesta u kojima se tradicija i jedan način života teško iskorjenjuje situacija je drugačija. Kao primjer mogu se uzeti južne regije Makedonije, Bosne i Hercegovine i Kosova u kojim je modernizacija teško postizana i s time pozicije i mogućnosti žena za postizanjem većih, mogućnosti obrazovanja i zapošljavanja su skoro nemoguće (Bonfiglioli, 2012., str. 191.).

Kao što je i ranije spomenuto, jedna od organizacija koje se zalagala za obrazovanje i poboljšanje kvalitete života žena koje su živjele u ruralnim sredinama bila je organizacija žena pod nazivom Antifašistička fronta žena (AFŽ). Osnovana je 1942.g. (djeluje do 1953.g.) pod okriljem Komunističke partije Hrvatske da politički djeluje među ženama u borbi protiv fašizma (Febekovac, 2005., str.5.). U ratnom periodu bavila se i pomaganjem vojski u pozadini, poput obnove sela, bavila se bolesnima, djecom i ranjenima, ali i političkom i kulturnom emancipacijom žena kroz kulturne priredbe, tečajeve opismenjavanja, i izravno u borbama kao dio partizanskih odreda. Smatrala je da je obrazovanje žena nužan preduvjet za njihovu emancipaciju. Pomoću štampanog medija prenosi se ideološki plan podrške novostečenoj ravnopravnosti u privredi i politici, poruke su se prenosile i u štampu AFŽ-a, s dominantnim temama poput opismenjavanja i kulturnog uzdizanja žena. Ekonomska samostalnost žena dolazila je iz obrazovanja i uključivanjem u sve aspekte života i rada (Milinkov, 2014., str. 179.). Unatoč naporima da se žene emancipira, bilo kroz obrazovanje ili zapošljavanje, tradicionalno shvaćanje obitelji i dalje koči određeni napredak. Kada je u pitanju seoska populacija obitelj je i dalje osnovni okvir za egzistenciju žene i njezin odgoj je odgoj za život u obitelji. Unatoč naporima AFŽ-a kroz kursove i predavanja koja bi

omogućila ženama kulturnu, političku ili određenu obrazovnu aktivnost teško su bili prihvaćeni od žena koje su živjele u patrijarhalnim zajednicama. (Sklevicky, 1996, str. 30.)

Osnovno polazište za govor o obrazovanju je naravno pismenost. Godine 1929. donesen je zakon kojim se odlučilo da je javno obrazovanje obavezno i besplatno, ali razine pismenosti su pokazale da se ovaj zakon samo ozbiljno shvatio u Sloveniji. Tito i njegovi istomišljenici smatrali su da je obrazovanje preduvjet za stvaranje jedne tehnološke baze za stvaranje socijalističkog društva (Somerville, 1965., str. 356.). Nadalje, ako razina pismenosti nije visoka ne može se niti očekivati da će postotak radnika ili radnica s bilo kakvom stručnom spremom bili visok i da će biti sposobni za napredovanje u smislu tehnološkog usavršavanja i da će moći ići u korak s napretkom. Godine 1931. 54.4% ženske populacije iznad 10 godina bilo je nepismeno, dok je u Bosni i Hercegovini ta brojka dostizala i 84% (Ramet, 1999., str 96.). U razdoblju od 1921.g. do 1953.g. pismenost je porasla s 59% na 85% za muške, a sa 38,8% na 64,2% za žene. Nadalje, nepismenost je pala s 41% na 14 % za muškarca, i sa 61,2% na 35,8% za žene. Jedan od razloga za ovako lošu statistiku je i činjenica da su učenice mnogo neredovitije izvršavale svoje školske obaveze. Unatoč činjenici da je već 1947./1948.g. školovanje bilo obavezno za sve od 7 do 15 godina, samo je nešto malo više od 50% učenica išlo u školu (Sklevicky, 1996., str. 106).

Bez potrebnog obrazovanja mogućnosti da se radnice izbore za više pozicije ili da budu konkurencija na tržištu rada, ili da dospiju na vodeće i čelne pozicije, u kojem se zahtjeva više od osnovnog obrazovanja je teško ostvarivo. U Bosni i Hercegovini jedan od ključnih problema za poražavajuću statistiku za 1953. koja pokazuje da je 64% žena bez osnovne škole, 45% ima završenu četverogodišnju osnovnu, a samo 2,8% ima završenu osmogodišnju školu, je i taj da nije postojala dovoljno razvijena mreža osnovnih škola kao i uvjerenja da ženama nije potrebno pružiti obrazovanje, već je to za muškarca važnije i korisnije. Dalje, mnoge djevojke napuštaju školu prije petog ili šestog razreda i niti donošenjem Zakona o osnovnoj školi 1959.g. nije se spriječilo da se krši u 90% slučajeva u sprječavanju školovanja ženske djece. Česti su bili i slučajevi, posebno u ruralnim seoskim sredinama, u kojima bi roditelji sprječavali upise djece u školu, posebno ženske, jer im je bila potrebna radna snaga. Problem se javljao i kod srednjih škola kod kojih je isto bila slabo razgranata mreža, a ako su djevojke imale priliku školovati se uglavnom bi odabirale trgovačke škole, medicinsku, učiteljsku, administrativne škole, dok je puno manje učenica bilo upisano u tehničke ili poljoprivredne srednje škole. Djevojke idu putem stereotipnih zanimanja za žene i mogućnosti za zaposlenje su im jako ograničene (Spahić, 2014., str. 139-141).

U Jugoslaviji statistike za 1953.g. daju sljedeće rezultate prikazane u Tablici 2; jasno se vidi da su pojedina zanimanja određena za žene (trgovina, administracija i poljoprivreda), veliki je broj radnica bez ikakve stručne spreme i njihovo obrazovanje najčešće završi u nižim srednjim školama ili srednjim stručnim s jako malim brojem fakultetski obrazovanih radnica. Uzroke tome mogu se potražiti u tradiciji zapošljavanja žena u određenim zanimanjima te spolnu podjelu rada, ali i nemogućnosti da se probiju u određena zanimanja, poput rudarstva, i sveopćem nedostatku žena koje imaju mogućnost završiti fakultete ili više škole.

Tablica 2. Broj aktivnih žena na 1000 muškaraca prema zanimanju i školskoj spremi

	ukupno	Bez školske spreme	Osnovna škola	Niža srednja škola	Niža stručna škola	Opća srednja škola	Srednja stručna škola	Fakultet, visoke i više škole	nepoznato
Aktivno	519	818	425	410	122	252	630	276	684
Nekvalificirane radnice	350	331	361	619	256	152	369	-	422
Poljoprivrednice	678	937	518	418	99	151	208	73	888
Rudarske Radnice	9	9	10	11	5	-	40	-	20
Industrijske, zanatske radnice	160	280	199	162	57	77	62	45	210
Saobraćajno osoblje	4	9	4	7	2	8	6	-	4
Trgovinsko Osoblje	332	342	410	380	241	144	238	112	288
Osoblje zaštite i usluga	274	665	379	76	209	7	120	8	377
Administrativno, rukovodeće osoblje	464	311	264	782	376	563	933	151	402
Stručnjaci, umjetnice	568	324	724	631	833	466	676	326	503

Izvor: Sklevicky, 1996., str.104

4 Žene i Jugoslavija u drugoj polovici 20.st. (1960.-1980.)

4.1 Aktivizam, prava i položaj zaposlene žene unutar obitelji i društva

Jugoslavenska porodica doživljava promjene započete u drugoj polovici 40-ih godina, bilo da je to kroz migraciju u urbanija područja, smanjenjem veličine obitelji, mijenjanjem dinamike i uloga unutar obitelji, mijenjanjem uloga žene, mijenjanjem socijalnih norma i ideala itd.

Jugoslavenske obitelji se sele iz ruralnih područja u gradove, ali unatoč tome pojedine sa sobom nose tradicionalne poglede na odnose muškarca i žene. Strukturu obitelji i obiteljske odnose ne možemo gledati iz jedne perspektive jer je Jugoslavija država u kojoj su zastupljeni različiti jezici, religije i nacionalnosti unutar šest republika. Nadalje, unatoč razlikama određeni obrasci i promjene se mogu pratiti kao što je utjecaj industrijalizacije kroz koju je žena postala radnica i dio tržišta rada. U školama se uči iz slične literature, u medijima se prenose slične ideje, norme i ciljevi kao što je provođenje slobodnog vremena ili slijedenje određenog pravca konzumerizma. Nisu sve promjene na isti način i istom jačinom djelovale na jugoslavenske obitelji, kao što je primjer s muslimanskim obiteljima u Bosni i Hercegovini i općenito u ruralnim seoskim obiteljima, ali urbanizacija i tehnološki napredak ipak utječu na uporišta tradicije (Somerville, 1965., str. 350-351.).

Kada se govori o preseljenju žena iz ruralnih u urbane sredine moramo razlikovati žene koje su zaposlene i one žene koje su i dalje primarno kućanice. Unatoč zaposlenju zaposlene žene imaju iste zadatke kao i nezaposlene i taj naučeni obrazac što je ženina zadaća ne prestaje kada žena postane ravnopravni član kućanstva po financijskom doprinosu (Denich, 1976., str. 12). Nadalje, ulazjenjem žena u radne odnose i rastom poleta za ekonomskom emancipacijom žene dolazi do novog oblika represivnosti. Događaju se promjene na tržištu rada i u strukturama obitelji ali tradicionalni zadatci i oblik skrbi koji spada pod ženske zadatke ostaju isti i nisu se promijenili. Specifičnost ženskog rada koji se obavlja od kuće i dalje se smatra neproduktivnim (Čakardić, 2013., str.8.).

U jugoslavenskom društvu postavljaju se norme kojima se promiče želja da svi odrasli državljani budu dio tržišta rada i dio radne snage i takav način razmišljanja ima utjecaj na seoske žene koje se žele odseliti i zaposliti. Sama činjenica da se mogu maknuti iz patrijarhalnih obiteljskih odnosa i prekinuti podčinjeni odnos na spram muškarca u obitelji ih potiče da se odsele. Prilika za zaposlenjem, iako nije bila svima moguća i zagarantirana, dala je mogućnost mnogim ženama da se maknu iz nesretnih brakova i započnu samostalno život

(Denich, 1976., str. 13). S druge strane, nemaju sve žene mogućnosti i prilike maknuti se iz sela. One su u nepovoljnijem položaju od gradskih žena jer nema institucija koje bi joj pomogle, nema servisa, nema pomoći kod čuvanja djeteta. Sve što je potrebno, od hrane, popravka obuće, odjeće, pranja rublja, sve sama radi, uz to što je i sama proizvođač u poljoprivredi. Teški uvjeti rada, nedostatak higijene i zdravstvenih službi vidljiv je i u velikoj stopi mortaliteta novorođenčadi na selu, koji je najveći u Europi. Socijalna kontrola žene na selu je puno stroža nego prema muškarcu. Dakle, ona je izložena nizu zabrana temeljenim na tradicionalnim shvaćanjima koja ne vrijede za muškarce. Njoj su manje dostupne javne aktivnosti, poput plesova i priredbi, pa sve do smanjenje mogućnosti da se bavi političkim i društvenim poslovima. Problem kod seoskih žena je da su većinom neobrazovane ili nisko obrazovane, i slobodno vrijeme neće ili nemaju prilike trošiti na neki društveni angažman, i samim tim seoska žena je izvan svih sfera društvenih i političkih zbivanja. Unatoč činjenici da su postale nosilac poljoprivredne proizvodnje, u zadružnim savjetima je samo 5% žena, u republičkim skupštinama su 4 žene, u Saveznoj skupštini 3 i sl. (Livada et.al., 1967. str.22-24). Unatoč napredovanju i poboljšanju položaja žena na selu nakon poslijeratnog perioda ona je i dalje nemoćna da ostvari veći utjecaj i da se izbori za ravnopravnost koju koče ustaljeni obrasci ponašanja u ruralnim područjima, ali i nedostatak aktivnosti u kojima bi seoska žena izašla iz svoje rutine i postala aktivni dio društva i zajednice.

Problem ruralnih mjesta je i taj da su bili integrirani kao marginalni prostor u industrijske gradove, ali nisu dobili istu infrastrukturu i servise. Događa se ekspanzija gradova u selo. No ljudi su radili u industriji, a žene su bile pod pritiskom jer su morale uz putovanje na posao brinuti se i za dom i obitelj. Primjer dvostruke opterećenosti radnice, patrijarhalnog društva, nedostatka službi i servisa za čuvanje djece, položaja žena na selu i u tim mjestima gdje se grad i selo spajaju prikazan je u filmu Kreše Golika (1966.) pod nazivom „Od 3 do 22“. Glavni akter ovog filma je 22-godišnja radnica Smilja, majka malog djeteta, koja živi u predgrađu Zagreba i zaposlena je u tekstilnoj tvornici „Pobjeda“. Radni dan ove žene započinje buđenjem u tri sata ujutro, loženjem peći na drva i pripremanjem doručka od mlijeka i kruha za muža i maleno dijete. Nakon toga ona i muž odlaze na posao, a dijete ostaje u krevetiću u zaključanoj kući. U 6 sati ona počinje raditi u tvornici te radi do pauze na kojoj opet jede kruh i mlijeko. Nakon što joj smjena završi oko 2 sata poslije podne, Smilja odlazi na stanicu autobusa, a na putu do tamo kupuje svježi kruh. Tamo jedva uspije ući u autobus nakon kojeg dolazi doma. Kući dolazi oko 3 sata popodne te se odmah počinje brinuti za dijete i kuhati ručak. Kada dolazi muž s posla, zajedno sjedaju za stol i jedu, a da pritom Smilja najprije nahrani dijete, a zatim i ona sama jede. Muž se nakon toga kratko igra s

djetetom te odspava na krevetu. Za to vrijeme Smilja sama nosi vodu i pere pod kuće, a muž odlazi od kuće na druženje s prijateljima. Smilja nakon toga glača odjeću i šije, sve do 10 sati kada odlazi spavati i ujutro opet sve ispočetka. Prikazan je samo jedan slučaj koji nije izoliran već predstavlja svakodnevicu zaposlenih žena u procesu urbanizacije, koje rade u tvornicama na niskokvalificiranim pozicijama i uz iscrpan posao imaju brigu o djeci i kućanstvu.

Prema anketi Saveznog zavoda za statistiku 1959. godine, većinu težih poslova po kući obavlja žena, poput pranja suđa, nošenja ogrjeva i sl., preko 60% radnica obavlja vikendom sve kućanske poslove sama. Nadalje, još jedna anketa provedena u donosi rezultate da je sama žena u radničkoj obitelji prožeta patrijarhalnim obiteljskim moralom. Njih 42% se izjašnjava za tradicionalno-konzervativnu ideologiju, 57% orijentirano je prema naprednoj obiteljskoj ideologiji. Oko 91% zaposlenih žena ipak se izjasnilo da žele produžiti svoje zaposlenje, a oko 70% nezaposlenih žena se izjasnilo da se želi zaposliti, dok se oko 50% muževa izjasnilo protiv zaposlenja. Kao razloge zbog kojih se nisu uspjele zaposliti navode brigu oko djece, nedostatak kvalifikacija, nedopuštanje supruga ili zbog zdravlja. S druge strane u ispitivanju studenata, i ženski i muški, većinom su se izjasnili za slobodnije odnose u braku i porodici, i da prepreke nisu niti nacionalnost, niti vjera, niti stupanj obrazovanja (Mladenović, 1967., str.10). Dakle, učestalo se javlja jedna kontradikcija, jako je mala razlika postotka između suprotstavljenih gledišta o obiteljskoj ideologiji o kojima su se izjasnile žene. Jedne žele tradicionalni način, a druge moderniji način obiteljskih odnosa, ali u obje kategorije veliki postotak žena želi raditi, iako se ženski rad kosi tradicionalnoj patrijarhalnoj ideologiji. Nadalje, slično je i s muškarcima u kojoj polovica želi tj. ne želi da im supruge rade, tj. ne rade. Često se tradicija sudara s modernijim pogledima na život i porodicu, i dolazi do poteškoća pri asimilaciji na nove trendove i životne uvjete donesene urbanizacijom i promjenama načina života koji se znaju kositi s načinima na koji su odgajani i učeni muškarci i žene. U 60-im godinama dolazi do širenja medija poput časopisa, televizije, tehničkih aparata za kućanstvo, dok socijalističke zemlje u teoriji naglašavaju ravnopravnost spolova, plansko gospodarstvo, dolazi do spoja konzumerizma i socijalizma, kupovine i proizvodnje, tradicionalnih i modernih rodni uloga (Horvat, 2013., str. 323-329.).

Burić i Zečević (1967., str. 327-335) donose jedno zanimljivo istraživanje provedeno 1966.g., ovaj put u Srbiji, koje donosi usporedbe između jugoslavenskih, francuskih, grčkih i američkih obiteljskih odnosa. Znači, tražio se odgovor na to koja je poveznica između autoriteta i ženinog zaposlenja, u kojim obiteljskim pitanjima žena dobiva više autoriteta, a u kojem ih muškarac gubi. U Jugoslaviji i Grčkoj javlja se sličnost u pogledu da su žene dobile više autoriteta u donošenju odluka kod kupovine, kod odlučivanja o ratama kredita, kod

kupovine skupocjene obuće, a imaju manje autoriteta kod odlučivanja kako će se provoditi slobodno vrijeme. Može se zaključiti da zaposlenjem žena dobiva autoritet u „ženskim poslovima“. Za razliku od nezaposlene žene zaposlena žena u svakom slučaju ima više autoriteta, osim u raspolaganju obiteljskim budžetom ili već spomenutim provođenjem slobodnog vremena.

Zanimljiv je sljedeći rezultat koji se tiče povezanosti razine autoriteta i muževog obrazovanja. Dok u Jugoslaviji i Grčkoj tradicionalni pogledi na muževu ulogu opadaju s povećanjem razine obrazovanja, u Francuskoj i SAD-u je obrnuto, viša razina obrazovanja znači veći autoritet muškarca. U Grčkoj ovaj fenomen se objašnjava činjenicom da se obrazovanjem muškarac oslobađa svojih tradicionalnih uloga i svoju ženu smatra partnerom s kojim će se konzultirati prije donošenja odluka. Muškarci s nižim obrazovanjem u 30% slučajeva se izjašnjavaju za tradicionalni pristup obiteljskim odnosima, dok niti jedan muškarac s viskom razinom obrazovanja tako ne razmišlja, i slična situacija se javlja kod žena. Ono što se javlja u svim državama je da se zadovoljstvo smanjuje ženinim zaposlenjem. Objašnjenje može biti da žene koje imaju suvremenije poglede na obiteljski život i ako imaju veću razinu obrazovanja imaju veća očekivanja u pogledu braka i obitelji, dok se razina zadovoljstva povećava kod žena koje tradicionalno gledaju na obitelj i brak i nisu opterećene ili nezadovoljne obiteljskim obvezama koje ih slijede.

Kada se govori o obiteljskim obvezama radnica, kako bi radnicama pomogla oko kućnih i obiteljskih obaveza, socijalistička vlast je uvela niz uredbi koje bi radnicama omogućile da kvalitetno i aktivno odrađuju svoje poslove i da uz to budu dobre majke svojoj djeci. Neke od uredbi su Uredba o pitanju ženskog rada u vrijeme trudnoće ili menstruacije prema kojoj su bile oslobođene rada koji zahtijeva dulje stajanje i Uredba o otvaranju jaslaca po poduzećima. Unatoč činjenici da ove uredbe pomažu radnici da uspješno obavlja radne i majčinske zadatke mora se primijetiti da i dalje žene drže unutar njezinih bioloških okvira i da je briga za djecu i dalje smatrana isključivo ženskim poslom (Spahić, 2014., str. 128.). Ustavom iz 1963.g. kroz uredbe o izjednačavanju spolova, jednakosti roditelja pri odgoju djece, i one koje su ranije spomenute, zaštitile su se zaposlene majke (porodiljni dopust, skrb za djecu, zabranom teškog rada itd.) i kroz politiku tehnološkog razvoja za socijalizaciju domaćinstva koja je trebala pomoći ženi da ispuni svoje uloge kao majka i kao radnica. Osnovna tvrdnja je da su muškarci i žene ravnopravni radnici, ali uloga domaćice i odgoj djece ostaje isključivo ženski posao, kao što je ranije spomenuto, i ta politika je trebala pomoći ženi da obavlja obje uloge bez konflikata. Unatoč pokušajima ovakva politika se nije mogla primijeniti u potpunosti i

uloge koje su žene nosile nisu se mogle bez problema usklađivati ako je većina posla samo na teret ženi (Dobos, 1983., str. 50). U Jugoslaviji socijalna zaštita ima dosta nerazvijenu mrežu ustanova. Podatci za 1966.g. donose da postojeće ustanove za dnevni boravak djece mogu zadovoljiti samo 5,4% potreba. Nažalost više od 30% zaposlenih roditelja nema gdje zbrinuti svoju djecu i ona ostaju sama za vrijeme njihovog radnog vremena. Zbog ovakvih okolnosti zaposlenim majkama se otežava rad, i ako joj posao oduzima puno vremena ili ima veći broj mlađe djece ona ovisi o pomoći supruga ili obitelji. S druge strane ako i takve vrste pomoći nema teško će se naći rješenje za dvostruke zadatke koje mora obavljati. Ako se posveti odgoju djece dok ne porastu i ne krenu se školovati, nezaposlenoj majci prolaze godine u kojima bi mogla raditi ili tražiti posao, i povratak na rad se otežava. No ako se odluči za rad i obiteljske obaveze, velika je vjerojatnost da će imati malo ili da neće imati vremena doškolovati se ili truditi se postići više pozicije na poslu koje ujedno zahtijevaju i više rada i vremena. Nedovoljna je brojka i servisa za pomoć domaćinstvima i restorana prehrane otvorenog tipa koji bi omogućili cijeloj porodici zaposlenih roditelja prehranu (Mladenović, 1967., str.10-11).

U časopisu Žena (1969., str. 5-20) dati su izvještaji iz 1967.g. iz tvornica „Josip Kraš“ iz Slavonskog Broda (73,3% žene) i kombinata „Borova“ (52,5% žene) o zaštiti materinstva na radnom mjestu. Može se vidjeti, na jedan način, kako su se i u kojoj mjeri provodile ustavne i zakonske odredbe i koliko su bile funkcionalne u realnim radnim situacijama. Ispitao se utjecaj duljine porodiljnog dopusta i 4-satnog radnog vremena nakon poroda. Naime, porodiljni dopust od 105 dana nije bio dovoljan jer se majka morala pobrinuti za svoje dijete u pogledu brige koju je prepustila ili plaćenju stranoj osobi ili članovima obitelji. Puno majki putuje na i s posla i do 5 sati zbog loših prometnih veza i zbog toga rade svaki drugi dan. Naime, tako im je smanjena plaća i češće rade lakši i manje plaćeni posao od onoga kojeg je radila prije porodiljnog. Zakonom o radnim odnosima trudnica bi trebala imati pravo dobiti premještaj na lakši posao od onoga kojeg je do tada radila, i pravo na dohodak koji je imala na starom radnom mjestu. Ako radna jedinica ima puno zaposlenih žena, na jedan način to joj stvara veliki teret uz plaćanje bolovanja zbog trudnoće ili zbog bolesti djeteta, pa se pojedine radne jedinice pokušavaju zaštititi od obveza zaštite materinstva. Kao rezultat pri zapošljavanju radije će zaposliti muškog radnika i tako izbjeći spomenute obveze.

Iz „J. Kraš“ donose se podatci da je 1968.g. od 59 trudnica, 11 tražilo premještaj, ali zbog komplikacija u trudnoći bilo je 182 izostanka ili 2729 radnih sati na teret radne jedinice. Dok u „Borovu“ i „Varteksu“, ukoliko su trudnice tražile lakše radno mjesto, ne bi ih dobile nego bi bile poslone na bolovanje. Veliki problem su činila bolovanja do 30 dana zbog bolesti

djeteta koja su u 82% slučajeva pripisana majkama. Veliki broj bolovanja značio je veliki broj izgubljenih radnih dana, ne od strane muškaraca već većinom žena.

„Josip Kraš“ radna organizacija anketom za 1966.g. dobila je porazne podatke da je veliki broj djece od 400 zaposlenih roditelja nezbrinuto dok su oni na poslu, zbog velike udaljenosti od posla roditelji nisu donosili djecu u dječju ustanovu u blizini radnog mjesta. U „Rade Končar“ u Zagrebu od 2887 majki njih 1967 je samohrano, većinom ne prima alimentaciju, i polovica njih je imala malu djecu koja nisu bila propisno zbrinuta za vrijeme njihovog radnog vremena. Realnost je da žene uzimaju više slobodnog vremena od muških zaposlenika jer tu spadaju i trudnoća, briga za djecu i sl., koje muškarci nemaju. Nadalje, žena je opterećena brigom za posao i domaćinstvo puno više od muškarca i samim tim je zakinuta za stvari koje bi se trebale činiti ostvarivima, poput želje i mogućnosti za napredovanjem, provođenjem slobodnog vremena van obiteljskih okvira, doškolovanje i prekvalificiranje itd.

Ranije je već bilo govora o udrugama i organizacijama koje su djelovale u smjeru poboljšanja statusa žena. U Hrvatskoj bitno je spomenuti i udruženje pod nazivom „Žena i društvo“ kao sekciju Sociološkog društva Hrvatske, koja je često organizirala tribine u kojima se diskutiralo o različitim aspektima ženskog pitanja. Utjecale su, 70-ih i 80-ih, na medije jer su članice bile novinarke i imale su priliku približiti probleme koje treba mijenjati, imale su utjecaj na mlade žene koje bi prisustvovala tribinama i moglo je doći do podizanja svijesti o problemima među mlađim generacijama (Feldman, 2004., str. 249-250).

Spomenuta je i Antifašističku frontu žena kao jedna od ključnih organizacija u kojoj su žene mogle sudjelovati i koja je željela stvoriti bolje prilike i uvijete za žene u Jugoslaviji. AFŽ mijenja svoj naziv nekoliko puta, od Saveza ženskih društava, Konferencije za društvenu aktivnost žene, Savjet za pitanja društvenog položaja žene itd. Neovisno o formalnom nazivu članice su bile organizacije koje su se bavile rješavanjem pitanja koja se tiču žena, ali i općedruštvenih poput kulture, prosvjete itd. Problem koji se javlja je taj da je jugoslavenski politički vrh dopustio samo malom broju žena da bude politički aktivan u društvu su još trajale predrasude o tome kako političari mogu biti samo muškarci, a da se žene uopće ne razumiju u politiku, pa onda nema ni smisla da sudjeluju u njoj. Iako je AFŽ nastavio sa svojim djelovanjem nakon rata, nije uspio bitno poboljšati položaj žena, možda jer je djelovanje AFŽ bilo uvjetovano od strane vrha Komunističke partije ili što je mobilizirao ili aktivirao ograničeni broj žena i nije dugo trajalo. Ono što je slijedilo nakon AFŽ-a je Konferencija za društvenu aktivnosti žene Hrvatske (KDAŽH) koja 1961.g. postaje integralni dio Socijalističkog saveza radnog naroda. Ona se bavi pitanjima društvenog položaja žene, i

ciljevi djelovanja su ostali isti i s godinama su surađivali s drugim tijelima SSRN Hrvatske i ostalim društvenim i državnim institucijama. Detaljnije, ova društveno-politička organizacija sa sjedištem u Zagrebu radila je na političkoj mobilizaciji žena, na aktivaciji žena na svim područjima društvenih djelatnosti od uključivanja žena u gospodarstvo, sudjelovanja u radnim akcijama, pomoć u organiziranju sindikata. Nadalje, u suradnji s organima vlasti brinula se za davanje pomoći zaposlenim majkama, za poboljšanje zdravstvene zaštite žena, zbrinjavanje djece, za edukaciju žena. KDAŽH je smatrala da žene trebaju preko organizacije biti uključene u sve sfere društva, aktivno sudjelovati u rješavanju problema, ne samo onih koji se tiču žena, i na taj način će ostvariti i stvarnu ravnopravnost koja im je Ustavom i zakonima već dana (Febekovec, 2005., str. 5-8). Članovi KDAŽH su većinom pripadali komunističkoj partiji jer je bilo teško imati društvo ili organizaciju a da nije u interesu vlasti da postoji. Svaka republika imala je svoje Konferencije za društvene aktivnosti žena i brinuli su se za probleme u svojim pokrajinama i gradovima, a najaktivnije su bile u Hrvatskoj i Sloveniji gdje su polovica radnog stanovništva žene. U Hrvatskoj KDAŽH je imala utjecaj na novi Ustav iz 1974.g. jer su se borile i zalagale za obranu i proširivanje prava žena aktivno govoreći o i naglašavajući gorljive probleme u hrvatskom društvu koji se tiču socijalne skrbi, nedovoljne pomoći zaposlenim majkama s malom djecom, nedovoljne zaposlenosti žena i problem niske kvalificiranosti i pozicioniranosti radnica na njihovim radnim mjestima, među ostalim, u vrijeme kada se javlja želja za decentralizacijom, kada jača nacionalna težnja za većom neovisnosti od Federacije. Kao primjer se može uzeti i stavljanje na pitanje zakona o pobačaju koji nije išao u prilog želji za rastom populacije u Hrvatskoj za kojeg se KDAŽH gorljivo borila zbog nedostatka alternative za ženu u pogledu neželjene trudnoće. U hrvatskim medijima se javlja i naglašava mišljenje da udane žene ne bi trebale raditi sve dok hrvatski muškarci nemaju posla i sve dok moraju ići van države da bi našli zaposlenje. Tako bi majke bile produktivnije i djeca bi dobivala potrebnu njegu. Godine 1971. izrađena je skica za republički socijalni plan u kojoj se nalazi mjera da majke rade pola radnog vremena i dobivaju polovicu plaće i uvedena je u zakonodavstvo s objašnjenjem da se na taj način potiče bolja produktivnost kod zaposlene majke i bolji obiteljski život. Također je uvedena odredba za oporezivanje obitelji s dvoje zaposlenih da financiraju institucije za brigu o djeci i samim time su žene dobile poticaj da se ne zaposle. Odluke Saveza komunista Hrvatske su isticale konzervativna stajališta u kojima se ne rješava problem usklađivanja poslovnih i privatnih aktivnosti radnica i potiče se rast populacije pokušajem zabrane pobačaja, ali i oporezivanjem zaposlenih roditelja (Dobos, 1984., str. 48-53).

Kao odgovor na spomenut odluke KDAŽH se udružila s nacionalnim vodstvom Saveza komunista Jugoslavije, i s najvećim predstavnicima radnika u Republici; Hrvatskim kongresom samoupravnim menadžera i s Ligom hrvatskih sindikata. Liga hrvatskih sindikata igrala je veliku ulogu u implementaciji politike socijalne skrbi u Hrvatskoj i šire.

Godine 1971. sazvana je konferencija za ove tri grupacije i donesena je rezolucija koja je bila nacrt za Ustav iz 1974. Uspjeh ove konferencije i rezolucije je jasno vidljiv u Ustavu jer je većina njihovih zaključaka za poboljšanje kvalitete života za radnice, među ostalim, prihvaćena. Prema Ustavu muškarcima i ženama je zagarantirano pravno na rad, na zdravstveno i socijalno osiguranje, o kojem ću kasnije nešto opširnije reći, na osnovnu razinu obrazovanja, i mogućnost odlaska na više obrazovanja, i na sudjelovanje u obrani Federalne Republike. Seksualna diskriminacija je protuzakonita; svaki građanin ima pravo na jednaku plaći za jednaki rad za minimalni 42-satni radni tjedan i za minimalno 18 dana odmora. Člankom 191 zajamčena je reproduktivna sloboda svih građana, tj. žene su dobile pravo na pobačaj na vlastiti zahtjev. Bračni partneri mogu preuzeti prezime koje žele, mogu zadržati vlasništvo koje su imali prije braka, a u slučaju rastave imaju oboje pravo na dio zajedničkog vlasništva koje su u braku stekli kroz rad, a to se odnosi i na kućanske poslove. Rastava braka se može lakše ostvariti i djeca pripadaju jednom ili oboma roditeljima po želji i interesu djece. Djeca rođena unutar ili izvan braka imaju iste prilike za nasljedstvo. Jako važno je i zakonska regulativa kojom se jamči socijalna zaštita majkama i djeci. Zaposlena majka ima pravo na cjelokupni porodiljni dopust mjesec dana prije porođaja i dva i pol mjeseca nakon porođaja, osim u Hrvatskoj i Sloveniji u kojoj je porodiljni produžen na šest do sedam mjeseci, na polovičnu satnicu sljedećih osam mjeseci i na slobodne plaćene dane za brigu o bolesnoj djeci do njihove treće godine života (Dobos, 1983., str.48.).

Napomenuto je ranije da će se opširnije govoriti o socijalnom osiguranju u Jugoslaviji. Osvrt na njega je važan jer je socijalno osiguranje ključan element u ostvarivanju prava građana, među njima i radnika i radnica, koje ako se poštuje omogućuje radnicama da lakše snose radne i kućanske obveze u pogledu datih prava na zdravstveno osiguranje ili dječji doplatak, među ostalim elementima. Ekonomsko plansko planiranje i ciljevi idu uz ruku socijalnom osiguranju koje se koristi uz ostale socijalne programe u cilju ostvarivanja postavljenih planova i ciljeva. Na socijalno osiguranje u Jugoslaviji se gleda kao na dio kompenzacije koju radnik dobiva za svoje sudjelovanje i doprinos koji postiže svojim radom. Do 1965.g. 45% stanovništva je bilo pokriveno socijalnim osiguranjem za razliku od niskih 14% prije Drugog svjetskog rata. Socijalno osiguranje podrazumijeva Zdravstveno osiguranje, Osiguranje za

osobe s invaliditetom, Umirovljeničko osiguranje i Dječje doplatke. Svi stanovnici pokriveni su zdravstvenim osiguranjem u pogledu medicinske skrbi ili bolesti kod ozljeda ili nesreća. Jedna od iznimaka koje spada u zdravstveno osiguranje je ta da zaposlene žene imaju pravo na porodiljni dopust od 105 dana tijekom kojih imaju pravo na cijeli iznos mjesečne plaće. Nadalje, osim porodiljnog još je jedna iznimka kod Umirovljeničkog osiguranja, a ta je da muški radnici mogu ići u penziju s navršenih 55 godina ukoliko imaju 35 godina radnog iskustva, a žene s 50 godina ukoliko imaju 30 godina radnog iskustva. A ako nemaju toliko radnog iskustva mogu dobiti nepotpune penzije, muškarci s 65 a žene s 55, ukoliko imaju 15 godina radnog iskustva. Što se tiče dječjeg doplatka, svi osigurani stanovnici, i nezaposleni mogu primati dječji doplatok. Visina doplatka ovisi o broju djece i financijskoj situaciji obitelji. Doplatok se smanjuje za svako slijedeće dijete, za jedno dijete može se maksimalno dobiti 3,240 dinara, za dvoje 6,310, troje 11,190 itd. (Vaugh, 1965., str. 385-391).

Nove norme i zalaganje za jednakost muškaraca i žena na tržištu rada, promjene koje se događaju u obiteljskim odnosima, poticanje što većeg broja zaposlenih muškaraca i žena, uvođenjem samoupravljanja i sudjelovanjem radnika u upravljanu tvornica itd. nije izjednačilo žene sa muškarcima u potpunosti, posebno što se tiče poslova i pozicija u kojima se nalazi veća moć i upravljanje. Kao primjer se može uzeti i postotak žena koje su radili kao dužnosnici ili u državnim uredima na svim razinama koji se smanjivao s 15% 1963.g. na 7% 1969.g. Briga o obitelji i kućanstvu ostaju trajni problem i teret za ženu koja se, želi li biti zaposlena majka i supruga koja se brine o obiteljskom domu, vraća u podređeni položaj unatoč ekonomskom i političkom sistemu koji se zalaže za jednakost žene i muškarca. Nakon radnog vremena muškarac ima vremena za sudjelovanje u samoupravnim odborima ili vijećima svojeg poduzeća, u lokalnim skupštinama i sastancima, i imaju više vremena za razonodu, ali s druge strane mijenja se i dinamika u odnosu muškarca i zaposlene žene po pitanju zadatka i obaveza u domaćinstvu jer ženin autoritet raste i nije ista dinamika kakva je bila u seoskim patrijarhalnim obiteljima (Denich, 1976., str. 14-17).

4.2 Poslovne prilike i uvjeti rada, mogućnosti i ograničenja za radnice

U poslijeratnom periodu dolazi do velikih društvenih, političkih i ekonomskih promjena. Promjena koje su započele u drugoj polovici 40-ih ekonomskim razvojem i obnovom nastavljaju se u sljedećim desetljećima. Dakle, periodu od 1953. do 1963.g. postignuta je velika stopa rasta posebno ako gledamo na dvije glavne grane: industriju i poljoprivredu kao posljedicu i ekonomskih promjena poput uvođenja i razvijanja sistema samoupravljanja, smanjenje vojnih izdataka, prestanak ekonomske blokade od strane Rusije itd. Usporedbe radi, promotrimo li stope rasta objavljenih 1962.g. za industrijsku i poljoprivrednu proizvodnju Jugoslavije sa stopom rasta od 13,4% i 6,1% je visoka u usporedbi s Francuskom koja ima stopu rasta 5,2% za industriju i 1,5% za poljoprivredu, Engleska 2,1% i 3,3%. Privredna transformacija dovela je do promijene u ekonomskoj i socijalnoj strukturi stanovništva (Bilandžić, 1985., str 288-292). Postotak radnica je rastao s 18% 1940.g. na 23.7% 1953.g. Kako je rastao postotak žena koje se upisuju na fakultete, tako možemo i pratiti porast broja radnica. U razdoblju od 1954.g. do 1974.g. broj radnica je godišnje rastao za 6%, dok je broj radnika rastao za 3.8%. Broj radnica je svake godine bio sve veći, i 1978.g. žene su činile 34.7% jugoslavenske radne snage, od visokih 44% u Sloveniji do niskih 20% na Kosovu (Ramet, 1999., str.98).

Nadalje, socijalna slika žene se mijenjala kako u pogledu obrazovanja, tako i u pogledu zaposlenja. Unatoč statističkim podacima koji govore o porastu postotka zaposlenih žena i dalje su postojali određeni problemi kao što je činjenica da su žene bile najviše zaposlene u određenim zanimanjima kao što je tekstilna industrija, dok su zanimanja poput odvjetnika ili sudaca ostala domena muškaraca. Nadalje, tri petine žena u radnim godinama u Hrvatskoj bile su zemljoradnice i često nisu bile vlasnice zemlje koju su obrađivale i ostajale su same kako su muškarci odlazili u gradove za poslom. Često su bile nepismene, previše su radile i bile su često u lošem zdravstvenom stanju. One su bile izvor žena koje su u generaciji postale jedna trećina plaćene radne snage izvan poljoprivrede (Dobos, 1983., str.47-48).

Detaljnije podatke o rasporedu zaposlenosti žena po određenim zanimanjima donose se u Tablici 3. Tipična područja ženske zaposlenosti su kulturno-socijalne djelatnosti, društveni i državni organi i službe, trgovina i ugostiteljstvo. Povećanje interesa žena za zasnivanje radnih odnosa je neprekidno iznad mogućnosti koje im se pružaju. Kroz povećanje broja zaposlenih, još više se povećava broj žena koje traže posao. Dalje, povećava se i broj prestanaka radnih odnosa što zbog ukidanja radnog mjesta, smanjenja opsega posla, isteka roka itd. U 60-ima ponekad je udio žena koje traže zaposlenje prelazio i 50%, s laganim opadanjem od sredine

60-ih zbog smanjenja broja nekvalificiranih radnica koje se prijavljuju za posao, poboljšanja kvalifikacijske strukture ukupnog broja žena koje se prijavljuju, i zbog zapošljavanja nekvalificiranih radnica u inozemstvu.

Tablica 3. Udio žena u ukupnom broju zaposlenih osoba po djelatnostima i ukupan broj zaposlenih žena u SFRJ

	1961	1965	1968
Industrija	28,4	30,6	30,1
Poljoprivreda	25,2	20,3	17,7
Šumarstvo	8,5	7,2	7,2
Građevinarstvo	6,9	7,4	7,3
Saobraćaj i veze	12,7	12,4	12,5
Trgovina i ugostiteljstvo	40,5	42,9	43,9
Stambeno-komunalne djelatnosti	40,6	40,7	37,4
Zanatstvo	19,2	22,5	21,9
Kulturno-socijalne djelatnosti	56,9	57,2	56,8
Državni i društveni organi i službe	38,1	43,3	44,0
Ukupno	28,4	30,3	30,4
Ukupno zaposlenih žena u 000	956,2	1117,3	1114,6

Izvor: Srdić, 1969., str.54

Prema popisu stanovništva iz 1961.g. broj žena koje rade u poljoprivredi se povećava, do 42%, s tim da se seljanke često izjašnjavaju kao domaćice iako su vrijedne radna snaga, pa samim time postotak se povećava (Mladenović, 1967.,str.7). Puno više muškaraca napušta poljoprivredu pa se broj žena povećava. Najviše je aktivnih radnica u poljoprivredi bilo u Sloveniji, 48%, u Hrvatskoj 46%, BiH 39%, Srbija 24%, Vojvodina 32,5, Makedonija 37%. Tamo gdje je industrijalizacija bila uspješnija povećava se broj žena u poljoprivredi. Od 1961.g. do 1971.g. broj poljoprivrednog stanovništva pada s 43,9% na 32,3%, a nepoljoprivrednog raste s 56,1% na 67,7% (Prpić, 1976., str. 17).

Dio žena se povremeno, a dio pretežno bavi poljoprivredom, bile su samo kućanice ili kućanice i radna snaga. U Sloveniji s 25% gospodarstava upravljala je žena, a u Hrvatskoj s 20%. Do feminizacije poljoprivredne djelatnosti dolazi jer se muškarci zapošljavaju izvan

poljoprivrede i moralitet muškaraca je veći, ali i broj žena koji će se zaposliti izvan svog kućanstva u poljoprivredi je malen. U individualnim domaćinstvima teški poslovi padaju na teret ženi, ona obrađuje zemlju u istoj mjeri kao i muškarac, bavi se uzgojem stoke, ponekad češće od muškarca. Ukoliko se individualna domaćinstava uključuju u kooperaciju, muškarac je taj koji potpisuje ugovore i dobiva novce, ne žena iako se procjenjuje da ona obavlja oko 50% poslova. U Jugoslaviji u stalnom radnom odnosu u poljoprivredi 1965.g. je oko 40.000 žena, a u Hrvatskoj 9700. Ove brojke se smanjuju poslije privredne reforme u mahu redukcije radne snage, posebno koja se ovim poslom bave sezonski. S druge strane žene su postale priređivačice i time se potiče društveni progres, ali ona i dalje ima obveze u domaćinstvu i porodici, koje su puno zahtjevniji od onih s kojima se bave žene u urbanijim područjima, pa se teško može izjednačiti s muškim priređivačem. Kao posljedice dolaze veća emancipiranost žene, bolje materijalne mogućnosti za obrazovanje i osposobljavanje, ali ukoliko je žena proizvođač, a ne, kao što je većinom, radnik kojem je na teret palo da obavlja većinu posla zbog nedostatka muške radne snage (Livada, et.al., 1967., str.15-23).

Kao što je već rečeno, povećava se broj žena koji je zaposlen izvan poljoprivrede. Najveći porast je zabilježen u Jugoslaviji i Bugarskoj, te Austriji i Švedskoj kao kapitalistički zemljama. Do 60-ih godina postotak se kreće između 30% i 40%, a u Sovjetskom Savezu, Demokratskoj Republici Njemačkoj i Čehoslovačkoj prelazi 40%. Ukoliko govorimo o postotku zaposlenih žena među ukupno zaposlenima u periodu od 50-ih do 60-ih vidi se porast broja zaposlenih žena i da trend, barem među statistikama, ide u pozitivnom smjeru. Slijedi da je u prvoj polovici 60-ih u Austriji zaposleno 40% žena, u Švedskoj 33,5%, Bugarskoj 35,1%, Čehoslovačkoj 43%, SAD-u 35%, Demokratskoj Njemačkoj 46%, Saveznoj 34,1%, a u SSSR-u 47%. i Jugoslaviji 29%. Ovi postotci ubrajaju žene zaposlene u i izvan grada i poljoprivrede. U spomenutim zemljama ipak se vidi pozitivan trend, iako su neke zemlje različite po razini razvoja i društvenog uređenja

Bilježi se porast zaposlenih žena s obiteljskim obvezama među ukupno zaposlenima. Najbrži rast zapošljavanja mladih udanih žena je u Poljskoj (56%), ali i u drugim visoko industrijaliziranim zemljama (Švedska 50%, Velika Britanija 53%, SAD 55%). Svaka treća žena je privredno aktivna. U mnogim zemljama taj proces je bio usporen tradicijom i zakonskim propisima. Nadalje, razlika je između udane žene koja ima veliku djecu koja su samostalna od udane žene koja ima djecu jako rane dobi. U SAD-u i Francuskoj većinu zaposlenih žena čine radnice koje imaju odraslu djecu ili manji broj djece i spadaju u dobnu skupinu 45-54 godina. Brojka je 42%, za Francusku 39% a Jugoslaviju 22 %, iako je za

Jugoslaviju ipak veći postotak radnica u dobi od 25-34 godine, 27%. (Sokolowska, et.al, 1967., str. 37- 39).

Brojni faktori mogu utjecati na to da se žene zapošljavaju mlađe dok imaju više obaveza ili starije kada ne moraju odgajati djecu i imaju više vremena. To može biti do razvijenosti zemlje i koliko si majke mogu dopustiti nerad dok su im djeca mala, kakvi su zakoni i povlastice koje olakšavaju ili otežavaju majkama rad dok imaju malu djecu, koliko mogu uskladiti posao i obitelj, imaju li pomoć ili su same i sl.

Unatoč jačanju industrije, i porastu stope rasta u privredi i porastu broja radnika do sredine 60-ih dolazi do ekonomske krize i novih pravila koja su utjecala na zaposlenja svih radnika, kako muških tako i ženskih. Donose se reforme kako bi se oporavila ekonomska situacija i kako bi se država oslobodila planiranja ekonomije po uzoru na sovjetsku (Spahić, 2014., str. 145). Naime, godine 1965. dolazi do povećanja cijena robe i porasta životnih troškova, dolazi do otežanih uvjeta plasmana robe i usluga i radni kolektivi izvan privrede i u njoj obustavljaju primanje novim radnika na tri godine jer je novom reformom ukinut „porez na visoku produktivnost“. Privreda je nakon reforme prekinula s visokom stopom rasta, ukinut je doprinos iz dohotka u cijeloj privredi, među ostalima. Industrija je stagnirala, ali je produktivnost porasla jer se smanjilo radno vrijeme. Dok je privreda stagnirala neke grane kao brodogradnja, kemijska industrija, industrija nafte, papira su ostvarivale visoki porast. Nadalje, poljoprivreda se u Jugoslaviji približavala po prosječnim prinosima svjetskim rekordima i rješavao se problem masovne produkcije. S druge strane, provođenje i realiziranje reformi nije teklo po planu, izostao je rad na promjenama u poljoprivrednim i ekonomskim sistemima. Uslijedila je ekonomska nejednakost između republika i regija unutar republika i nastupila je velika nezaposlenost. Povećava se potražnja za poslom za 47% 1968. g. u odnosu na 1964.g. U periodu od 1965. do 1967. dolazi do najvećeg priliva mladih obrazovanih ljudi i do najmanje mogućnosti zapošljavanja u poslijeratnom razdoblju. Posljedica je odlazak radnika u inozemstvo (Bilandžić, 1985., str. 310-319.). Kao posljedica reforme neizbježno je došlo i do toga da je u razdoblju od 1958. do 1969.g. bilo oko 2 000 štrajkova kojima su radnici iznosili svoja nezadovoljstva koja su bila brojna. Oni su bili kratki i uglavnom su sudjelovali radnici koji su radili na normu. Neke od težnji radnika, i razloga zbog kojih su štrajkali, je težnja za jačim utjecajem u upravljanju u skladu sa samoupravnim pravilima, opadala je zastupljenost radnika u radničkim i upravnim odborima, u sindikalnim rukovodstvima, dok radnici nisu bili dio organa koji su upravljali centrima financijske moći. Uglavnom štrajkovi su bili zastupljeni u privredi u tvornicama protiv rukovodstva poduzeća

koja nisu poštovala samoupravne norme, slabo su organizirala proizvodne procese koji je za rezultat imao pad dohotka, kao i protiv lošeg položaja radnih organizacija u privrednom sistemu (Bilandžić, 1985., str. 401-402).

Samoupravljanje se zalagalo za, kada se govori o emancipaciji žena, za rekonstruiranje privatne sfere života tako da ona bude dio jedinstvene društvene organizacije i na taj način su pojedina „ženska pitanja“ poput kućnog reda trebala postati opće-društvena. Nadalje, ono što se u Jugoslaviji počelo događati provođenjem samoupravne ekonomske politike je da se radnička klasa nije dovoljno afirmirala u upravljanju i nije se ostvarila pretpostavka o ostvarivanju poboljšanja položaja žena. Mali postotak žena se nalazio u samoupravnim organima u Hrvatskoj. Između 1957.g. i 1967.g. žene nikada nisu činile više od 20% u radničkim vijećima. Nadalje, jedva su bile zastupljene kao menadžeri u industrijama u kojima su činile većinu. U tekstilnom poduzeću blizu Zagreba gdje su radnice činile 59% radne snage, samo je 8% bilo dio članova samoupravnih organa (Dobs, 1983., str. 51.). U drugoj polovici 60-ih godina u Zagrebu raste broj žena u privredi. Najmanje ih je zastupljeno u građevinarstvu, manje od 8%, a najviše u trgovini, 47%, i ugostiteljstvu, 64%. Neproporcionalno, u industriji samo je 8% žena na rukovodećim radnim mjestima. Razlozi za ovakvu podjelu mogu se promaći u niskoj kvalificiranosti ženske radne snage, stava samih radnica i porodice, opterećenje dodatnim prekovremenim radom, teže odlučivanje na dodatno obrazovanje itd. (Majerić, 1967., str.28). Slične primjere dobivamo i iz drugih gradova, kao što je Rijeka. U rafineriji nafte zaposleno je samo 20% žena i više od polovicu čine polukvalificirane radnice koje rade na manje vrijednim poslovima. Na višim pozicijama ili radnim pozicijama tehničara uvijek radije biraju muškarca i ukoliko postoji kvalificirana ženska radna snaga (Devčić, 1967., 29). U 20 radnih organizacija u SR Hrvatskoj na rukovodećim pozicijama ima 1048 muškaraca i 175 žena, tj. samo 14,2% žena. Što se tiče aktivnosti u samoupravnim tijelima među 1114 članova radničkih savjeta u 28 anketiranih radnih organizacija samo su 332 žene, od 269 članova odbora samo je 56 žena. U rukovodstvima društveno-političkih organizacija, sindikata i SK, od ukupno 1.465 članova 419 su žene. Razlozi su već i ranije navedeni, a oni su problem niže stručne spreme, nezainteresiranost i preopterećenost radnica, kao i konzervativni stavovi prema ženama na višim pozicijama. (Slamnik, 1967., str. 23-24).

S manjim pozicijom dolazi i niža plaća, a u skoro svim zemljama žene zarađuju manje od muškaraca. U Francuskoj kao nekvalificirani radnik žena je dobivala 94% zarade muškarca iste spreme, za kvalificiranu radnicu dobila bi 88% zarade muškarca, a visokokvalificiranu

83% sredinom 50-ih. Slične situacije se i u 60-ima događaju i u SAD-u ili Poljskoj gdje su žene, unatoč zakonskim regulativama o jednakoj plaći za isti rad, plaćene manje od muških kolega. Godine 1975. žene i dalje primaju manje plaće, u Velikoj Britaniji 58% muške, u Švedskoj 88%, Belgijanke 83%, Francuskinje 75% i Njemice 65%. Iako su to kapitalističke zemlje u kojima vlada potrošački način života, i dalje se dijele zanimanja na muška i ženska, muškarci lakše napreduju, i sl. Žena mora biti i više obrazovana i imati više iskustva da parira po visini plaće s muškima koji imaju niže kvalifikacije. Među nezaposlenima 1973.g. također je veliki broj žena, u Francuskoj 51% među ukupnim brojem (Goričar, 1976., str.87-88).

Nadalje, javljaju se obrasci zapošljavanja žena u određenim zanimanjima kao što je na primjer zanimanje učitelja. U SAD-u i Poljskoj žene čine više od 70% učitelja u školama, u istim državama žene sačinjavaju kategorije nižih činovnika i namještenika. Sličnosti se nalaze i u slučaju Francuske, Savezne Republike Njemačke. Žene dominiraju na nižim činovničkim pozicijama i u administraciji, rade na manje plaćenim poslovima i jako su malo zastupljene na pozicijama koje donose veću odgovornost i veći plaću. Kao i u Jugoslaviji, i u ostalim državama žene su jako malo zastupljene i u politici. Položaj radnica veže se i uz razvijenost zemlje (rast ili pad određenih sektora, radne prilike), i uz društveno uređenje države, mogućnosti izbora profesija, mogućnosti akademskog obrazovanja itd.(Sokolowska, et.al, 1967., str. 44-45).

Položaj žena u samoupravnim odnosima ovisi o njihovim položajima u proizvodnom procesu. Tamo gdje tehnološki proces dopušta nekvalificirani rad naročito se nalaze radnice koje zauzimaju periferna i nestabilna mjesta u privredi. U SR Hrvatskoj u 60-ima od polovice zaposlenih žena u privrednim organizacijama pripada u niže kategorije stručnosti. Odlaganje podizanja kvalifikacija radnica pod okriljem preopterećenosti ne služi nikome, niti radnicama, niti poduzećima koja ih zapošljavaju. Na taj način radnice se zadržava na nestabilnim slabo plaćenim radnim mjestima, i zbog toga se smanjuje i mogućnost njihovog društvenog djelovanja. Žene nisu uvijek isto opterećene, i kada se opterećenost smanji, bilo da je to uslijed smanjenja obiteljskih obaveza ili nečega drugoga, ne smanjuje se konzervativna shvaćanja koja su prisutna u društvu, pa tako i u aktivnostima u samoupravnim procesima (Derossi-Bjelajac, 1967., str. 24-25). Kao primjer može poslužiti istraživanje o samoupravnom i radnom položaju žena u Bosni i Hercegovini provedeno početkom 70-ih u kojem se istražilo što društveno angažiranje i samoupravni angažman znači za žene. Podatci govore da preko 50% ispitanica ima negativno mišljenje o samoupravljanju jer im nosi dopunske obveze ili im ta mogućnost ne nosi ništa, a negativno mišljenje potječe i od toga jer

su žene zaokupljene kućanskim i obiteljskim obvezama, dok je dio od 34% odgovorio da njima to znači niz pogodnosti. Uzorak ispitanica potječe iz urbane sredine i vrše društvene funkcije različitog ranga pa se može govoriti o pogodnostima koja su omogućena ženama. Nadalje, na pitanje o uzroku zašto žene u samoupravnom odlučivanju nedovoljno učestuju dobivaju se odgovori; 21% se izjasnilo da je to zbog tradicionalnog shvaćanja da je ženi mjestu o kući a ne politici, 14% da je nedovoljno razvijena svijest žena, 5% da to nije ženski posao, a velikih 52% da je to zbog opterećenosti žene poslovima u braku i porodici (Čakardić, 2013., str. 2). Obrazac zapošljavanja žena u na nižim pozicijama i jako mali postotak onih koje su napredovale i došle na pozicije sa većom moći odlučivanja je obrazac koji se više-manje generalno pojavljuje u Jugoslaviji. U djelatnostima koje se smatraju „ženskom“ domenom poput trgovine ili socijalnog rada žene su u boljoj poziciji za napredovanje, ali ako se govori o domenama poput strojarstva ili građevine muškarci su ti koji će u većini slučajeva biti na boljim i vodećim pozicijama.

Jedno istraživanje provedeno u SAD-u 1965.g. pokazuje jako slične obrasce u pogledu na zapošljavanje žena na pozicije rukovodilaca. U istraživanju je sudjelovalo 2000 rukovodilaca, od toga polovica su žene. Naime, i muškarci i žene smatraju da žene imaju jako skromne mogućnosti u poslovnom svijetu, i ukoliko dođu do rukovodećih pozicija od njih se očekuje izvanredna sposobnost i viša kvalifikacija. Svi smatraju da žena može postići poštovanje samo i jedino radom. Nadalje, svi se slažu da žene mogu postići napredovanje u prosvjeti, umjetnosti i socijalnim službama, administraciji, dok trećina smatra da ne postoje nikakve mogućnosti da postanu rukovodilac u građevini, naftnoj industriji, rudarstvu, i da postanu vrhunski rukovodioci. Muškarci u 51% slučajeva smatraju da žene nisu svojim temperamentom kompatibilne da budu rukovodioci, dok 74% žena ima suprotno mišljenje. Jedno od objašnjenja za ovakav stav je i da se same žene podcjenjuju i ne žele se upuštati u takve poslove. Većina ispitanih koja nije imala nikakvo iskustvo u radu sa ženama imali su negativno mišljenje, dok je 78% žena i 77% muškaraca koji su radili sa ženama rukovodiocima davali pozitivne komentare na njihovo obavljanje dužnosti. Dakle, pozitivna mišljenja daju oni muškarci koji rade sa ženama u područjima koja su otvorena prema ženama, a negativna mišljenja imaju muškarci koji se bave područjima u kojima su žene minimalno zastupljene poput građevine i industrije (Šoljan, 1967., str.47-51).

Nadalje, žene su i malobrojne u vodećim tijelima, poput samoupravnih odbora. Najviše žena je bilo zaposleno u socijalnim službama, zdravstvenoj službi, financijama, kožnoj industriji, u turizmu, školama itd., dok je malo žena radilo kao novinari, profesori, sudci ili odvjetnici.

Kada se govori o zapošljavanju unutar Jugoslavije nedvojbeno je da je vladao uzlazni trend od 1952. g do 1974.g. kod zapošljavanja žena, osim u vrijeme reforme kad je trend bio manji. U SR Hrvatskoj u rečenom periodu zaposlenost muškaraca porasla je za 99,7%, a za žene u istom razdoblju 211,3% (Prpić, 1976., str. 22). Ako gledamo u većem rasponu godina, od 1953. do 1987.g. ukupna zaposlenost je rasla za 4 i pol puta, a za žene gotovo 7 puta. Od 1980.-te do 1987.g. lagani je porast broja zaposlenih, sa 39,1% na 41,7% u SRH, a u cijeloj Jugoslaviji sa 35,5% na 38,8%. Samo SR Slovenija ima veći postotak zaposlenih žena 42%, a najmanji SAP Kosovo 23%. Za usporedbu, u Belgiji postotak za 1984.g. je 35,7%, u Francuskoj 37,8%, Italiji 32,1%, dok je u SAD-u 43%, Finskoj 47,7% itd. Od ukupnog broja zaposlenih radnica 1988.g. u zdravstvo i socijalnu skrb spada 78,2%, obrazovanje i kulturu 62%, turizam 61%, tekstil 82,2%. Feminizacija sektora usluga i pad zaposlenih žena u industriji se bilježi u gotovo svim industrijskim zemljama zapadne Europe i Amerike (Kerovac, 1990., str. 88-93).

Ukoliko se traže razlozi za raspodjelu ženske radne snage na tržištu rada prikazanih u Tablici 4, kao neka od objašnjenja navode se i sljedeće; iako se nisu vidjele razlike u učinkovitosti obavljanja posla između muških i ženskih zaposlenika, zapošljavanje žena umjesto muškaraca je nosilo rizik da će se muškarci naći bez mogućnosti zaposlenja zbog ženske konkurencije. Nadalje, još jedan od razloga koji se navodi je i taj da se zapošljavanjem žene može potaknuti konflikt unutar obitelji, jer žena više nije samo kućanica, i zbog toga se radije zapošljavaju muškarci. Još je jedan element za ovakvu raspodjelu je činjenica da se djevojke upisuju u određene stručne ili zanatske škole koje im odrede mogućnost biranja određenih vrsta poslova (Ramet, 1999., str. 96-98). Ovim objašnjenjem ponovno se vraćamo na patrijarhalne odnose unutar obitelji u kojem muž on glavni skrbnik za obitelj i bilo kakva drugačija raspodjela poslova ne bi se mogla primijeniti bez loših posljedica. Kao što se može vidjeti, u Tablici 4 nisu sadržana zanimanja poput brodogradnje, tehničkih zanimanja, industrije nafte itd. jer i u 70-ima i 80-ima neizbježna je podjela na „muška“ i „ženska“ zanimanja iako se žene probijaju u poslove kojima dominiraju muškarci ali u malim postotcima, i ne dovoljno da se počnu smatrati poslovima u kojima bi žene postale jednako zastupljene i na višim upravnim pozicijama. Naravno da treba uzeti u obzir i činjenicu da nisu svi dijelovi Jugoslavije isto razvijeni i da obrazac zapošljavanja ne može biti isti u razvijenoj Sloveniji ili u Crnoj Gori, ali i dalje se ne može pobjeći od dojma da su radnice više od muških radnika ograničene i da su lakše prihvaćene za određena zanimanja i za određene pozicije.

Tablica. 4 Postotak zaposlenih žena u određenim sektorima u Jugoslaviji

	1970.	1975.	1981.
Socijalni rad	71.0	74.5	79.4
Zdravstvo	68.0	71.7	73.3
Tekstilna industrija	66.3	68.4	78.4
Financije i osiguranje	61.5	65.5	
Socijalno osiguranje	58.4	64.5	
Industrija kože	52.6	59.4	69.9
Hoteli	56.6	47.8	60.4
Turizam	47.0		54.7
Škole	52.8	54.9	56.6
Kulturne institucije	51.4	53.2	
Industrija duhana	49.7	48.0	49.7
Inozemna trgovina	45.5	48.2	52.8
Maloprodaja	41.4	46.3	53.2
Trgovina na veliko	37.7	40.9	32.2
Jugoslavenski prosjek	31.1	34.0	35.5

Izvor: Ramet. 1999. str.98.

Problemi niske pozicioniranosti žena na radnim mjestima ili niža plaća imaju više uzroka, nije samo mišljenje muškaraca koji su patrijarhalno nastrojeni da radnice nisu jednako uspješne kao muški radnici, već je to i mišljenje velikog broja žena iz nekoliko razloga. Dakle, u ispitivanju radnika u tvornica u Hrvatskoj 1967.g. zašto svi radnici nisu jednako plaćeni muški i ženski radnici su izrazili svoje mišljenje da niža plaća i otpremanje na niže plaćene poslove je rezultat ženskog izostajanja s posla i nevoljkost da preuzmu veću odgovornost na poslu, i to je usko povezano s obiteljskim obavezama. I muškarci i žene su smatrali da bi ženama bilo bolje da su kod kuće i brinu se za djecu. Ponovno je, kao što je već rečeno, na radnu aktivnosti, izostajanje s posla i utjecaj na plaću imala briga za obitelj, kako je bilo prikazano i u spomenutom dokumentarcu „Od 3 do 22“. Žene su imale poteškoća kod poboljšavanja svojeg poslovnog statusa, ali također je potaklo da žene i njihove ekonomske organizacije zaobilaze zakone zajamčene Ustavom za zaštitu žena. Trudnice su često uzimale

lakše i niže plaćene poslove prije porođaja, i često su nastavile raditi takve poslove nakon porođaja umjesto da se vrate na stare poslove koji su bili više plaćeni ali i zahtjevniji, također su uzimale ilegalne poslove noću da danju mogu brinuti za obitelj, itd. Radnice su bile te koje su prve dobivale otkaz i zadnje dobivale posao, i iako su činile jednu trećinu radne snage, između 1965.g. i 1971.g. činile su 50% nezaposlenih, i oko dvije trećine je po prvi put tražilo posao (Dobos, 1983., str. 51.).

U periodu od 1952.g. do 1975.g. nezaposlenost u Jugoslaviji je rasla u prosjeku od 11.4%, ukoliko govorimo o broju nezaposlenih koji traže posao preko službi za zapošljavanje. Nezaposlenost radnica je značajno veća od postotka radnica koje su bile zaposlene. Godine 1961. nezaposlenih žena bila je 63,02% a muškaraca 36,97, dok se iste godine 28,33% žena zaposlilo a 71,66% muškaraca, 1981.g. 62,52% žena nezaposleno, a muškaraca 37,47%, ali 60,30% žena se zaposlilo a 39.69% muškaraca. U periodu od 60-ih do 80-ih broj žena po svim godinama je veći od broja nezaposlenih muškaraca, tako i broj novozaposlenih žena je manji od broja novo zaposlenih muškaraca osim za navedenu 1981.g. (Dijanić. Et.al, 2004., str.349.).

Ovakva situacija je rezultat ekonomskih i socijalnih poteškoća Jugoslavije, ali i nedovoljne obrazovanosti i školovanosti radnica. Nezaposlenost je u uzlaznoj putanji, osim u Hrvatskoj i Sloveniji, dok je najveća u Makedoniji. Slovenija je slučaj za sebe zato jer se samo u Sloveniji nezaposlenost ne smatra problemom. Zatim dolaze BiH, Crna Gora, Srbija, Vojvodina i Hrvatska. U njima je stopa nezaposlenosti prosječna za jugoslavenski standard, i na kraju su Makedonija i Kosovo sa velikom stopom nezaposlenosti koja je prešla u ključni socijalni problem. Velika stopa nezaposlenosti je produkt i velike stope zaposlenosti, s tim da se takva situacija nije događala u razvijenim industrijskim zemljama, već u zemljama koje su doživjele veliku stopu ekonomskog rasta praćenu prelaskom radne snage iz poljoprivrede u druge sektore. Kako nepoljoprivredni sektor nije mogao primiti svu radnu snagu praćenu rastom populacije i one koju su htjeli ostaviti poljoprivredni rad, dolazi do otvorene nezaposlenosti (Malačić, 1979., str.89-104.). Do velikog priljeva radne snage dolazi nakon 1965.g., generacija nakon poslijeratnog „baby booma“ ulazi na tržište rada. Stopa nezaposlenosti nije se spuštala ispod 6%, s tim da je veliki broj radnika odlazio u inozemstvo. Jedan od razloga za nezaposlenost, kao što je već navedeno, je taj što je Jugoslavija imala veliku stopu rasta. S promjenama dolazi i promjena u životnom standardu koji se povećao tri puta. Od 1952. do 1973..g osobna primanja zaposlenih u društvenom sektoru povećala su se s 29% na 40%, u privatnom sektoru su pala s 37% na 20%. Jugoslavija je 70-ih bila tek na trećini puta do

razvijenijih zapadnoeuropskih zemalja, tako i u pogledu tehnološke organizacije, organizacije rada, zaposlenje svih građana itd. (Bilandžić, 1985., str.385-390). Unatoč pozitivnim rezultatima potkraj 70-ih dolazi do poremećaja u ekonomskom svijetu zemlje. Veliki trgovinski deficit je 1979.g. dosegao 7 225 milijuna dolara a platni deficit 3 661 milijun, dok se do 1980.g. dugovi zemlje popeli na 20 milijardi dolara..(Bilandžić, 1985., str 463-474.)

Od perioda druge polovice 1940-ih godina kroz sljedeća desetljeća može se pratiti pozitivan trend u zapošljavanju žena, zatim u pogledu dobivenih prava ustavima iz 1946. i 1976., u povećanju postotka obrazovanih žena, smanjenju nepismenosti itd. Ženski rad je bio ključan u obnovi zemlje i za ekonomski rast. Drastičnije promjene u zaposlenju događaju se krajem 1940-ih do početka 60-ih godina kada se, nakon ratnih razaranja zemlja obnavljala i ekonomski jačala. Nakon perioda 60-ih nisu se događale tako nagle i velike promjene. Što se tiče samog perioda od 1960-ih do 80-ih, neke velike promjene nisu se javljale u kratkom vremenskom periodu već su se promjene događale konstantno i relativno ujednačeno što se tiče položaja žena unutar obiteljskih i radnih odnosa. Ono što se nije promijenilo je da je ženski posao ostao briga oko djece i domaćinstva, neovisno o zaposlenju. „Dvostruki teret“ ostaje ženina briga unatoč govoru o emancipaciji i odlukama donesenim ustavima i brojnim zakonima. Spolna podjela se osjetila pri zapošljavanju, podjeli na „muške“ i „ženske“ poslove, odabiru zanimanja i obrazovanja. Kada bi se dogodile pozitivne promjene, kao što su pravo na jednaku plaći za jednaki rad, zakoni koji štite zaposlenu majku, donošenje zakona protiv seksualne diskriminacije, oni bi značili korak naprijed za žene i radnice, ali naučeni obrasci ponašanja nisu se mijenjali ili su se mijenjali sporim tempom i ne dovoljno široko. Tu se govori o „dvostrukom teretu“ zaposlenih majki, nižoj kvalifikacijskoj strukturi radnica koji je uvijek pristan u jugoslavenskoj ekonomiji, niža kvalificiranost na radnim mjestima, malo žena na političkim funkcijama i pozicijama veće mogućnosti odlučivanja, dominacija u određenim smjerovima i sektorima i niska zastupljenost u drugima. Iako se jednakost promovira u politici i javnosti ona se u navedenom vremenskom periodu nikada nije potpuno ostvarila, i žene u mnogim područjima djelovanja nisu mogle dostići prava i pozicije koje su imali muškarci.

4.3 Obrazovanje; mogućnosti i prilike, utjecaj na buduće zaposlenje

Mogućnosti pronalaska poslova i dostizanje viših pozicija ovisi uvelike o obrazovanju jer bez potrebnog obrazovanja žene će ostati nekvalificirane ili niskokvalificirane radna snaga.

Osnovni korak za stvaranje kvalificirane radne snage je smanjenje razine nepismenosti. Godine 1961. nepismenost se među jugoslavenskim ženama smanjila na 28.8% sa zapanjujućih 54.4% 1931.g. iznad 10 godina starosti, s tim da je 75% od ove brojke bilo iznad 35 godina. Godine 1921. samo je 16% žena pohađalo više obrazovne institucije. Nadalje, brojka je porasla na 19% 1939.g, nadaleko ne dovoljno brzo i visoko. U vremenskom periodu od 1945.g. do 1977.g. 36.5% žena je završilo u nekoj od jugoslavenskih institucija za visoko obrazovanje. Žene su činile 2.4% studenata 1961.g., a 1973.g. ta brojka se popela na 40.3% (Ramet, 1999., str 96.). Promjene i pomaci u obrazovanju odvijaju se sporijim tempom u ruralnim područjima u usporedbi sa gradskim ili urbanim sredinama. Seoske škole su pružale djevojkama obrazovanje do četvrtog razreda osnovne škole i to je uvelike utjecalo na njihovu spremu i s kojim će kvalifikacijama ući na tržište rada i kakve će im se prilike pružiti. Poslovi koji su im se pružali bili su najčešće fizički radovi u tvornicama tekstila i obuće. Do 1960-ih godina u seoskim školama obrazovanje se produžilo do osmog razreda i djevojke su bile obavezne pohađati nastavu. U grad su dolazile djevojke s kvalitetnijom obrazovnom pozadinom i mogle su se nastaviti školovati da nađu bolje poslove i da imaju mogućnost postignuti profesionalnu karijeru (Denich, 1976., str. 13). U 1981.g. bilo je 2,5 puta manje stanovnika bez školske spreme, skoro 6 puta više sa završenom osmogodišnjom školom, 4 puta više sa srednjom školom, 10 puta više s višom školom i fakultetima, a najbolji rezultati su postignuti u školovanju visoko stručnih kadrova (Laftić, 1997., str. 101). U SFRJ u periodu od nekih 40 godina konstantni je veći postotak žena u kategorijama jako niske školske spreme od 3 do 7 godina, i manji postotak učenica u školama za VK i VKV kadar, povećava se broj učenica u gimnazijama, podjednaki postotak učenika i učenica završava srednju stručnu spremu, dok u visokom obrazovanju apsolutnu dominaciju zadržavaju muškarci. Dok se gledaju statistike prokazane u Tablici 5 moraju se u obzir uzeti sve društvene, ekonomske, političke prilike i procese koji su se odvajali u Jugoslaviji. Žene se sve više angažiraju i shvaćaju potrebu za obrazovanjem kao što se i vidi u uzlaznoj putanji postotaka za npr. visoko ili više obrazovanje. U usporedbi s prvom polovicom 20.st. obrazovanje je ženama postalo dostupnije i određeni ciljevi im postaju bliži kao što je odabir profesija koje su bile pristupačne samo muškarcima poput rada u građevini.

Nažalost, jako mali broj žena bio je na pozicijama kroz koje mogu utjecati na procese u odgoju i obrazovanju poput direktorica i upraviteljica škola, rukovoditeljica organizacija za odgoj i obrazovanje, sveučilišnih profesorica, voditeljica znanstvenih i drugih istraživačkih organizacija, novinarki, urednica itd. većina radi u državnim službama, poštama, uredima i sl. (Dijanić, et.al, 2004., str.320-321).

Tablica 5. Školska sprema žena po godinama

	1953.		1961.		1971.		1981.		1991.	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Bez školske spreme, i 3 razreda osnovne škole	34,98	65,01	33,69	66,30	29,74	70,25	29,86	70,13	26,93	73,06
4-7 razreda osnove škole	48,79	51,20	47,20	52,79	44,83	55,16	41,71	58,28	24,82	75,14
Osmogodišnji niža stručna škola	48,92	51,05	47,24	52,75	46,20	53,79	46,28	53,72	-	-
Niža srednja škola, stručna škola za VK i VKV	82,25	17,74	79,61	20,38	75,11	24,88	74,05	25,94	67,66	32,93
Potpuna gimnazija	65,38	34,61	52,51	47,48	44,37	55,62	38,50	61,49	36,47	63,52
Viša srednja škola, srednja stručna, škola za srednji stručni kadar	49,52	50,43	55,52	44,47	52,60	47,38	48,92	51,07	50,93	49,06
Srednje usmjereno obrazovanje	-	-	-	-	-	-	51,82	48,17	55,07	44,92
Više obrazovanje	-	-	-	-	59,43	40,56	55,37	44,47	82,27	47,31
Fakultetsko, visoko obrazovanje	76,19	23,08	75,56	24,43	71,14	28,85	64,04	35,95	58,33	41,66
Nepoznata šk. Sprema	44,90	55,09	54,04	45,95	52,14	47,85	50,07	49,92	47,81	52,18

Izvor: Dijanić, et.al, 2004., str. 359-360

Potaknute porukama koje im društvo šalje donošenjem raznih uredbi i kroz socijalizaciju u obitelji i društvu djevojke odabiru pretežno medicinske, tekstilne, ugostiteljske, trgovačke, ekonomske, ili odgajateljske škole. Godine 1961. najviše je učenica upisno u medicinskim (75,22%), učiteljskim (75,26%), ekonomskim (76,73%), odgajateljskim (100%) i tekstilnim

(64,76%) školama, najmanje u strojarskim (2,09%), elektrotehničkim (5,14%) ili građevinskim (23,48%) školama. Ako se ovaj trend prati na višem obrazovanju, najviše je djevojaka od 20-24 godine upisano na filozofskim (78,01%), medicinskim (42,5%) i ekonomskim (37,66%), dok je mali postotak ostao na elektrotehničkim (9,09%) ili strojarskom (4%) fakultetima. Tako su žene pri traženju poslova stavljene u potplaćene pozicije ili podcijenjene sektore gospodarstva poput socijalne skrbi, uslužnih djelatnosti, obrazovanja itd. (Dijanić, et.al, 2004., str.320).

Sljedeći podatci kratko osvjetljavaju da se, osim u jugoslavenskim državama, i u razvijenijim europskim državama pojavljuje obrazac školovanja za zanimanja koja su smatrana primjerenim ženama. Znači, godine 1960.-te u Francuskoj 91,7% svih djevojaka, tj. 85.1% pripremalo se za zvanje krojačice, a ostatak se pripremao za industrijske struke. U Belgiji od 8000 diploma za žene, 7500 ih je bilo za krojačke struke, poljoprivredne usluge, hotelske i kućne usluge, u Zapadnom Berlinu 1966.g. za tehničke struke pripremalo se samo 4,6% žena, 8,3% za društvene nauke, a na fakultetima medicine i farmacije činile su 7,5%. U Britaniji 1965.g. 3,2% djevojaka i 7,3% dječaka sa srednjom školom upisuje se na sveučilišta. Studentice čine 26% s tim da su mnoge studentice imale probleme kod upisa i odabira fakulteta jer su mnogi bili zatvoreni za žene. U Poljskoj 32,7% radnika činile su žene a višim obrazovanjem, u Mađarskoj 1967.g. 43,3% žena su studenti, a u Rumunjskoj 1968.g. 42,1%. Ovi podatci ne daju potpunu sliku obrazovanja u navedenim državama i još puno faktora se treba uzeti u obzir, ali statistike govore same za sebe da su žene i dalje manjima na institucijama za više obrazovanje, i da se odlučuju za određena zanimanja i malo ih se odluči školovati za tipična „muška“ zanimanja, poput liječnika, što zbog osobnog izbora, društvenih navika i standarda, ali i zbog smanjenja ili nemogućnosti da se upišu i budu uspješne u kasnijem radnom vijeku (Poček-Matić, 1969.g.,str.51-53).

Pažnju treba posvetiti i obrazovanju u odrasloj dobi. Doškoloвање nakon što se uđe u radni odnos ili mogućnost da se produži školovanje nakon što se završi srednjoškolsko obrazovanje omogućuje napredovanje u poslovnoj karijeri. Godine 1958. Zakonom o obrazovanju zagarantirano je obrazovanje odraslih i doškoloвање za profesionalno usavršavanje. Poticana su individualna poduzeća i socijalne službe da individualiziraju doškoloвање i profesionalno usavršavanje i da se osnuju institucije za doškoloвање, te se na taj način pokušalo usmjeriti radničko obrazovanje. Doškoloвање na radnom mjestu i održavanjem tečajeva i seminara za radnike omogućava kvalitetniji rad i stvara lojalnost radnika tom poduzeću. Ali, često se javljaju problemi jer nema dovoljno kvalificiranog osoblja da provede te tečajeve, ali i

nedovoljni nivo i kvaliteta obrazovanja radnika koja otežava doškolovanje, radnici nisu motivirani i spremni za dodatno usavršavanje. Uz stručno usavršavanje na radnom mjestu radnici imaju priliku za stručno doškolovanje nakon radnog vremena, zatim usavršavati se na seminarima koji traju od nekoliko dana do nekoliko tjedana (Bertsch, et.al, 1980., str.87-93). Nisu sve radnice imale priliku niti mogućnosti doškolovati se za radnog vremena, uglavnom zbog nedostatka vremena zbog obiteljskih poslova ili nezainteresiranosti za daljnje usavršavanje, što nam pokazuju i dolje navedeni primjeri. Unatoč manjem postotku djevojaka u obrazovanju, kako srednjoškolskoj tako i na fakultetskoj razini, razlike između plaća radnika i radnica nisu nužno ovisile o kvalifikacijama. U nekoliko tvornica u Hrvatskoj pokazalo se da su radnice koje su radile u nekvalificiranim ili polukvalificiranim pozicijama imale višu razinu obrazovanja i bile su kvalificiranije od muškaraca koji su radili taj isti posao, ali to se nije odražavalo u većim plaćama radnica (Dobos, 1982., str. 50).

Kao još jedan primjer možemo uzeti mišljenja i stavove koji se donose u časopisu „Žena“ (Slamnik,1967.g., str.24-25). Predstavnice radnih udruga dale su uvid u stanje u određenim tvornicama i poduzećima što se tiče kvalifikacija radnica, doškolovanja i radnih pozicija.

U Tvornici papira od 339 zaposlenih radnica 275 su nekvalificirane ili polukvalificirane. Te žene se pokušalo kvalificirati putem raznih seminara, ali one koje dugo godina rade u tvornici, a imaju tek nekoliko razreda osnovne škole završeno, stekle su praktično znanje i rade na pozicijama određena za više kvalificirane. Nisu se željele kvalificirati jer nigdje nije pisalo da onaj tko nema potrebnu stručnu spremu gubi dio dohotka.

U poduzeću „Niveta“ se odustalo od propisa kojima se propisuje doškolovanje i da za to treba izdvojiti sredstva, i da se smanji radno vrijeme za one koji se žele doškolovati. To se ukinulo jer većinom zaposlene žene u poduzeću ne mogu odvojiti vremena za doškolovanje i prekvalifikacije. U „Koestlinu“ radnice nemaju hrabrosti i ustručavaju se izraziti svoja mišljenja na skupovima „višeg nivoa“, dijelom zbog utjecaja odgoja, dijelom zbog obrazovanja i niske stručne spreme. Uglavnom svi izvještaji govore o niskom obrazovanju radnica, i do 52% radnica nekvalificirano ili polukvalificirano dok je postotak muškaraca za te kvalifikacije 38,3, ili o manjku vremena nakon posla za prekvalifikacije i doškolovanje, ili za dolaženje na sastanke dijelom zbog nezainteresiranosti, a dijelom zbog obveza koje ih čekaju kada dođu s posla kod kuće.

Velike su razlike u privrednim i neprivrednim sektorima, s najvišim postotkom visokoobrazovanih žena u neprivrednim djelatnosti, kako se prikazuje u Tablici 6.

Tablica 6.

Žene uposlene u društvenom sektoru SR Hrvatske prema stupnju stručnom obrazovanju 1972.

	Ukupno			Privreda			Neprivreda		
	Broj	Udio u br. zaposlenih	Udio u br. zaposlenih žena	Broj	Udio u br. zaposlenih	Udio u br. zaposlenih žena	Broj	Udio u br. zaposlenih	Udio u br. zaposlenih žena
Visoko stručno osoblje	17199	31,3	4,7	5209	20,3	2,0	11990	40,7	11,6
Više stručno osoblje	19193	45,6	5,2	3330	22,7	1,3	15863	57,8	15,3
Srednje stručno obrazovanje	79339	55,9	21,5	42448	46,8	16,0	36891	71,9	35,6
Niže stručno obrazovanje	42030	61,9	11,4	28389	57,3	10,7	13641	74,0	13,1
VKV radnik	2773	4,9	0,8	2597	4,8	1,0	176	6,1	0,2
KV radnik	57262	20,9	15,6	54446	20,5	20,6	2816	32,4	2,7
PKV radnik	55414	40,3	15,0	492268	38,0	18,6	6146	75,8	5,9
NKV radnik	94974	41,0	25,8	78783	44,8	29,8	16191	82,9	15,6
Ukupno	368184	36,5	100,0	264470	31,4	100,0	103714	62,6	100,0

Izvor: Prpić, 1976., str. 24

U privrednim i neprivrednim djelatnostima što se više povećava nivo obrazovanja to je manji postotak žena u ukupno broju zaposlenih. Kvalifikacijska struktura nije zadovoljavajuća, posebno je to izraženo u privrednim djelatnostima gdje je malo zastupljena visoka razina stručnog obrazovanja. Nedvojbeno je, i to smo vidjeli u podacima do sada, da je sve više žena zastupljeno na institucijama za više obrazovanje, i da se sve više žena probija na bolje obrazovanje, ali u niskim postotcima ako gledamo cjelokupnu zaposlenost svih kvalifikacija i svih grana privrede i neprivrede. Niža razina obrazovanja određuje sliku žene i radnice, kako ona gleda sama na vrijednost svojeg rada, ali i kako društvo gleda na njezin rad. Pitanje je, ukoliko većina zaposlenih žena ima niže kvalifikacije kako će se prihvaćati i razumjeti težnja za nečim višim i boljim, za napredovanjem, doškolovanjem, prekvalificiranjem, kako će se gledati na ženu od strane svih kolega koja je na pozicijama veće moći i upravljanja ako je to izlaženje iz norme i naviknutih okvira rada.

Do 1980-ih žena inženjer više nije rijetkost, strojarstvo ili elektrotehnika više nisu zatvoreni za žene, iako si muški većina. Dok su žene na višim razinama obrazovanja postale normalna pojava, u stupnjevima srednjeg strukovnog obrazovanja su ipak rijetkost. Zanimanje za tradicionalna muška zanimanja su i dalje pretežito ispunjena muškim učenicima.

Veliki razlog za takva razmišljanja je i u tome da za kasnije zaposlenje žena će se teže snaći na „težim“ tradicionalnim poslovima poput metalurgije, dok je i posao za tkalačkim stolom jednako zahtjevan i naporan. Povećanjem broja učenika i povećanjem kvalifikacija i muški i ženski učenici sve manje teže tradicionalnim poslovima kojima su težili njihovi roditelji koji možda nisu imali izbora zbog nedovoljne kvalificiranosti (Primorac, 1982., str. 47-49).

Postotak ženskih učenika se izjednačava s postotkom muških učenika po godinama obrazovanja u svim regijama. Od 1966.g. do 1986.g. znatno se poboljšala kvalifikacijska struktura zaposlenih žena, broj stručnih radnica se povećao sa 34,8% na 62,1%. Iako se kvalifikacijska struktura poboljšala i dalje je lošija od strukture zaposlenih muškaraca (Kerovac, 1990., str. 91).

Za 1980./81.g. u Hrvatskoj na nivou tzv. završnog stupnja organizirano je obrazovanje za 36 struka i 347 zanimanja, a u svima osim metalurgiji su upisane i ženske učenice. Dolazi do malih promjena u razmišljanjima djevojaka o obrazovanju i kasnijem zaposlenju. Znači, ekonomiju je upisalo 15%, zdravstvo 10,2%, odgoj i obrazovanje 10,2%, upravu i biotehniku 7,9%, ugostiteljstvo 7,5%, trgovina 7,1%, tekstil 6,8%, poljoprivredu 5,4%, i kulturu i umjetnost 4,4%. U navedenih 10 zanimanja upisano je 79,2% omladine, a u ostalih 26 struka 20,8%. Raste postotak učenika u brodogradnji, pomorstvu, zračnom prometu, prehrambenoj industriji, uslužnom zanatstvu, a opada u elektronici, tekstilnoj industriji, ekonomiji, upravi,

odgoji i obrazovanju. Unatoč pozitivnim promjena u odabiru struka, i dalje su struke poput poljoprivrede, ugostiteljstva, trgovina, odgoj, uprava, zdravstvo, tekstil smjerovi s najvećim postotkom upisanih ženskih učenika. (Bulović, 1982., str. 49).

Od perioda 1950.-ih do 80.-ih godina vladali su pozitivni trendovi u obrazovanju djevojaka. Postotci nepismenosti se smanjuju, sve više ženskih učenika završava više razine obrazovanja, i ženski učenici su podjednako zastupljen u obrazovnom sustavu kao i muški učenici. U spomenutom vremenskom periodu podjele na „muška“ i „ženska“ usmjerenja se ne mijenjaju u velikom postotku. Učenice preferiraju učiteljska, ekonomska, turistička, ili medicinska usmjerenja, dok ih je malo zastupljeno u tehničkim zanimanjima, strojarskim ili građevinskim usmjerenjima. Promjene su najviše zapažene u 80-ima kada se povećava broj učenica u brodogradnji, pomorstvu, prehrambenoj industriji, ali u malim postotcima. Povećava se broj fakultetski obrazovanih žena, ali ponovno zastupljene su najviše na filozofskim, ekonomskim ili medicinskim fakultetima. Nedvojbeno je da se od prvih poslijeratnih godina trend obrazovanja kreće u pozitivnom smjeru i nisu se zabilježili veći padovi u postotku obrazovanih žena. Unatoč pozitivnim trendovima, problem koji ostaje da su niskokvalificirane radnice česta pojava, i mnogo njih nije u mogućnosti ili nemaju poticaj za prekvalifikacije ili doškolovanja na radnom mjestu, što zbog nezainteresiranosti, a što zbog obiteljskih obveza. Nadalje, više razine kvalificiranosti nužno nisu preduvjet za napredovanje, posebno ako to napredovanje zakida muškog zaposlenika, koji nužno ne mora biti isto ili više kvalificiran.

5 Intervjui; slučaj riječkih radnica

5.1 Odabir kandidata i opis provođenja intervjuja

Provedeni su personalni intervju s manjim brojem radnica jer je cilj bio doznati pojedinačna iskustva i kako su pojedine osobe doživjele i iskusile svoj radni vijek.

Željela sam saznati više ne koristeći se samo literaturom, već razgovarati s osobama koje su taj period proživjele i koje još pamte svoja radna iskustva i kako su provele svoje godine radeći. Koliko i gdje su se obrazovale, o obiteljskim odnosima i drugim relevantnim stvarima. Sve te žene su dio statistika koje sam ranije spominjala, ali smatrala sam da nije dovoljno gledati sve kroz statistiku ili kroz riječi drugih autora, već da mogu saslušati priče osoba koje će dati jednu sliku života koja se ne može dovoljno doživjeti i shvatiti iščitavajući određenu literaturu. Literatura koja se bavi pitanjem radnica u Rijeci u periodu druge polovice 20.st., posebno od 1960-ih do 80-ih godina je ili teško dostupna ili se dovoljno opširno i detaljno ne bavi tom tematikom.

Intervjue sam provela s devet žena koje su u periodu od 1950-ih, 60-ih do 80-ih godina radile u Rijeci. Pri odabiru kandidatkinja željela sam pronaći radnice iz različitih grana industrije i privrede, od tekstilne industrije, uslužnih djelatnosti, državnih službi jer se na taj način dobiva mogućnost da se usporede priče i iskustva, koje se sličnosti ili razlike pojavljuju, bilo da se radi o muško ženskim odnosima, prihodima, poštivanja prava radnica i sl.. Nadalje, također je bio cilj pronaći bivše radnice s različitim nivoima obrazovanja i stručne spreme tako da mogu usporediti radne uvjete i mogućnosti napredovanja, kako u različitim sektorima privrede i industrije, tako i kod različitih stupnjeva stručne spreme.

Intervjui su provedeni s radnicama koje su bile zaposlene na području Riječke županije i kroz njihova iskustva se može gledati na primjere radnica iz drugih gradova i republika i vidjeti koliko razlika ili sličnosti postoji. Detaljniji prikaz razvoja i određenih specifičnosti riječkog područja donose se u sljedećem podnaslovu.

Pri pronalaženju ispitanica za intervjuiranje veliku pomoć imala sam iz umirovljeničkog kluba Centar koji je kontaktirao ostale umirovljeničke klubove na području Rijeke ukoliko je netko bio zainteresiran sudjelovati u intervjuima. Veoma brzo sam dobila odgovore iz raznih klubova čije su članice bile zainteresirane naći se sa mnom i odgovarati na moja pitanja.

Intervjue sam dogovarala osobno i sve ispitanice su bile jako susretljive i pristupačne. Intervjui su se odvijali u prostorima umirovljeničkih klubova u kojima su bile članice, ili po dogovoru sa ispitanicama kako im je odgovaralo na kojem mjestu.

Na sva pitanja sam dobila odgovore i sve su bile spremne podijeliti svoja iskustva. Intervjui su trajali od 15 minuta do 50 minuta, ovisno o želji ispitanica i koliko su bile voljene detaljno odgovarati na pitanja. Dok su pojedine ispitanice na pitanja odgovarale opširno i s digresijama o svojem privatnom i poslovnom životu i iskustvima, neke su bile jako koncizne i u nekoliko rečenica bi rekle što su htjele i nisu smatrale da trebaju opširnije objasniti svoje kratke odgovore.

Prilikom intervjuiranja imala sam popis pitanja koja sam sažela u 6 pitanja navedenih dolje. Navedenih 6 pitanja sam proširila jer sam smatrala da će za tečnost razgovora biti korisnije da ispitanice odgovaraju na jednostavna pitanja, a ne na dugačka pitanja kao što su dolje napisana, i da se pri samom odgovaranju neće zaboraviti na što sve trebaju odgovoriti. Pri kasnijoj analizi odgovore ispitanica sam uredila i sažela u 6 pitanja. Ista pitanja sam svim postavljala, naravno uz pojedina potpitanja koja sam pitala ovisno o odgovoru koji bi dobila, i zato sam mogla sve intervjuje ukomponirati u 6 navedenih pitanja.

Prilikom sređivanja njihovih odgovora pazila sam da se izvorni odgovori ne mijenjaju i da navedenih 6 pitanja odgovaraju svim odgovorima koje sam dobila. Na pojedina pitanja, ovisno o osobi koju sam intervjuirala, nisam dobila precizni odgovor kojem sam se nadala, ali nisam niti očekivala da će svi odgovori biti apsolutno precizni i da će odgovoriti na postavljena pitanja upravo onako kako se od njih očekuje. Na pitanja su odgovarale na način na koji su one smatrale ispravno, i pri upitu određenog pitanja nije se mogao kontrolirati odgovor. Tražilo se osobno iskustvo, tako da se sve i jedan odgovor, bio on onakav kakav sam željela ili odgovor u kojem su ispitanice skrenule na neku drugu temu, bio je iskorišten. U takvim situacijama poslušala bi odgovor, i nakon što bi ispitanica bila gotova ponovno bi ponovila pitanje da dobijem odgovor koji mi je potreban, to je varijabla na koju nisam mogla utjecati, sve je bilo na ispitanicama i koliko su mogle i znale dati odgovor na postavljeno pitanje.

Postavljena pitanja nisu tražila jednostavne da ili ne odgovore, to su bila pitanja u kojima se traže osobna iskustva i prisjećanje na iskustva koja su se događala godinama ranije, pa prema tome očekivala sam da će iskustva i sjećanja odrediti smjer intervjuja.

Pri intervjuiranju imala sam popis od 6 pitanja koja sam podijelila u četiri grupe.

- a) Radno iskustvo i radni uvjeti (1. pitanje)
- b) Obrazovanje (2. pitanje)
- c) Privatne i obiteljske obveze (4. i 5. pitanje)
- d) Odnosi muških i ženskih kolega i prava radnica (3. i 6. pitanje)

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji (mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?
2. Koja je bila Vaša razina obrazovanja?
3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?
4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?
5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?
6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Prije provođenja samih intervjua pretpostavka je bila da će većina intervjuiranih žena raditi na nižim pozicijama i da će mali broj imati završene fakultete i više stupnjeve obrazovanja, da su imale poteškoće pri napredovanju na poslu, da se na muške i ženske radnike nije gledalo isto ukoliko je radnica bila zaposlena u profesiji gdje dominiraju muškarci. Očekivala sam da će malo ispitanica biti pripadnice radnih vijeća i odbora i da će se nalaziti na višim pozicijama na radnim mjestima. Također sam pretpostavljala da će većina ispitanica imati obitelj i djecu te da su iskusile poteškoće pri organiziranju i ispunjavanju privatnih i poslovnih zadataka. Nadalje, pretpostavljala sam da su većinu kućanskih obveza obavljale same, uz malu pomoć supruga ili ostalih članova obitelji. Što se tiče njihovog odgoja, smatrala sam da će otkriti da je njihov odgoj bio puno konzervativniji, i da nisu svima roditelji bili zadovoljni što su radile dok su osnovale obitelji i imale malu djecu. Što se tiče prava radnica i koliko su s ona poštovala smatrala sam da ću otkriti da su se ona poštivala, ali i da su se mogla poboljšati i nadograditi.

Nakon analize intervjua u slijedećem podnaslovu potvrditi ću točnost ili netočnost svojih pretpostavki.

5.2 Analiza intervjua; sjećanja i iskustva riječkih radnica

Kao što je već ranije spomenuto, pri odabiru kandidatkinja cilj je bio pronaći radnice iz različitih grana industrije i privrede, koje su radile na različitim pozicijama, koje su imale različite razine obrazovanja itd., radi veće raznovrsnosti iskustava i sjećanja pri odgovaranja na postavljena pitanja.

Dakle, ispitanice su radile u različitim granama koje podrazumijevaju; elektroindustriju, građevinu, tekstilnu industriju, industriju papira, uslužni sektor, turistički sektor i metalnoj industriji.

To su bila poduzeća; „Rade Končar“, građevinsko poduzeća „Jadran“ u Rijeci i projektantno poduzeće u Opatiji, „Rio“, „Crvenkapica“, „Pošta Telegraf Telekom“, turistička agencija „Atlas“, turističko poduzeće „Risnjak“, „Tvornica Papira“ i „Torpedo“.

Ispitanice su radile na slijedećim pozicijama; referent za elektroradionu, projektant, modelar i rad u proizvodnji, krojačica i poslovođa, radnica u uredu, računovođe, knjigovođa i kuharica.

Završene razine školovanja su; 4 godine srednje škole za elektrotehničara i prvi stupanj ekonomije, arhitektonski fakultet, 3 godine srednje tekstilne škole, srednje stručne škole, srednja ekonomska škola, srednja upravna škola, srednja trgovačka škola i srednja škola za turističkog tehničara.

Ispitanice su se prvi put zaposlile u vremenskom periodu od najranije 1955.g., a najkasnije 1976.g., i prvi puta su počele raditi najranije s 18 a najkasnije s 24 godine.

Kao što je ranije spomenuto, intervjui su provedeni s radnicama koje su bile zaposlene na području Riječke županije i kroz njihova iskustva se može gledati na primjere radnica iz drugih gradova i republika i vidjeti koliko razlika ili sličnosti postoji. Premda su intervjui provedeni s radnicama koje su radile na području Rijeke i okolice mora se uzeti u obzir da se ne može slučaj riječkih radnica poistovjećivati sa slučajem radnica u ostalim dijelovima Jugoslavije. Razlika u iskustvima dolazi iz mnogih stavki, poput ekonomskog i privrednog razvoja koji omogućuje zaposlenje, kvalitetniji standard života, veća primanja, ovisi od društvenog-političkog razvoja, koji utječe na povlastice i prava radnika, majki itd. Temeljna karakteristika privrednog razvoja Rijeke od 50-ih godina je intenzivno jačanje proizvodnje u pomorsko-lučkoj, brodograđevnoj i naftnoj industriji, no jedan od glavnih razvojnih pravaca postaje trgovina. Od 1947.g. do 1951.g. Rijeka je postala jedno veliko gradilište i grad se počeo razvijati u snažan lučko-industrijski i pomorsko-trgovački centar kroz sljedećih deset

godina zbog veliki ratnih razaranja. Riječka luka ubrzo postaje najveća luka u zemlji i Rijeka postaje središte jugoslavenskog pomorstva i brodogradnje. Samo do početka 50-ih godine otvaraju se mnoga poduzeća i pogoni, a dobrovoljnim radom ostvareni su uspjesi u obnovi objekata po gradu i u podizanju društvenog standarda. Početkom 50-ih Riječka oblast je prva uvela plaćanje radnika po učinku i po vrijednosti proizvodnje, broju stanovnika, visini društvenog bruto proizvoda i nacionalnog dohotka spadala je među najrazvijenije dijelove Jugoslaviji. Godine 1966. produktivnost rada riječke privrede povećala se za 35,6% i bila je najviša u cijeloj zemlji. Šezdesetih godina dolazi do modernizacije privredne strukture s ciljem okretanja prema svjetskom tržištu. Informatička djelatnost se razvija u velikim radnim organizacijama poput „3.maja“, ali i u financijskim, upravnim službama i oblastima usluga. Kroz sedamdesete nastavlja je daljnji razvoj riječke privrede, dok osnovne grane privrede ostaju pomorsko-lučki, saobraćajni kompleks, brodogradnja, te naftna industrija. Bila je jedno od najvažnijih središta inovatorstva. U poslijeratnom razdoblju Rijeka se razvijala kao pomorsko-prometno i industrijsko središte, ali i kao tranzitno-turistički centar. Zahvaljujuću povoljnom položaju i luci Rijeka se svrstavala među najrazvijenije izvozne centre u zemlji s ostvarenih 20% izvoza Hrvatske i 10% izvoza Jugoslavije, i po prometu u inozemstvu je broj jedan u Jugoslaviji u 70-ima. Porastom ekonomske snage Rijeke rastao je i društveni standard. Osobni dohodak stanovnika Rijeke 80-ih bio je iznad standarda Jugoslavije kao cjeline. To se vidi i u nekim pokazateljima, poput većeg broja automobila, TV pretplatnika, radio pretplatnika i telefonskih pretplatnika od standardnog prosjeka za Jugoslaviju. Godine 1981. svaki drugi stanovnik bio je zaposlen u društvenim i individualnim sektorima, tako da je Rijeka po broju zaposlenih prema broju stanovnika poslije Zagreba drugi grad u Hrvatskoj. Osim razvoja industrije i privrede razvija se školstvo, do 80-ih godina postoji 10 centara kojima se može obrazovati u 18 različitih struka. Nadalje, od početka 50-ih do sredine 70-ih osniva se 12 fakulteta i mnoge druge kulturne institucije poput knjižnica, muzeja, izlaze brojni časopisi i novine. Od 1948.g. do 1981.g. stanovništvo Rijeke raste za 138,6%, ponajviše u 50-ima i 60-ima (Klen, 1988., str. 410-449.). Uzimajući sve navedeno u obzir, jasno je da su riječko područje i grad Rijeka bili jedan od razvijenijih područja zemlje, životni standard je bio bolji i prilike i mogućnosti za obrazovanje i zaposlenje su daleko veće nego u manje razvijenim gradovima i regijama Hrvatske, ali i Jugoslavije. Kvaliteta života će, po svemu sudeći, biti bolja u Rijeci nego gradovima po BiH, Makedoniji ili Crnoj Gori koje su se svrstavale u manje razvijene zemlje Jugoslavije. Dakako razvoj Rijeke nužno ne mora značiti da su radni uvjeti i mogućnosti zaposlenja ili obrazovanje bili idealni. Kroz analizu intervjua dobiti će se jasnija slika, barem što se tiče osobnih iskustava nekolicine radnica, što naravno

ne predstavlja ni približno sliku života radnica u Rijeci u navedenom periodu. Problem s kojim sam se susrela je da problem riječkih radnica nije dovoljno istržen, ili je literatura teško dostupna. Bez većeg pristupa literaturi teško je dobiti potpuniju sliku iskustava i položaja radnica u Rijeci od 50-ih, 60-ih do 80-ih godina, i dolaziti do čvrstih zaključaka.

5.2.1 Radno iskustvo i radni uvjeti

U prvoj grupi pitanja analizirat će se odgovori ispitanica koja se tiču njihovog radnog iskustva, kada su počele raditi, koliko dugo su radile, na kojoj poziciji su radile i koliko su mogle napredovati, koji su bili njihovi razlozi zapošljavanja, te jesu li bile zadovoljne s radnim uvjetima i plaćom.

Ispitanice su se bavile različitim zanimanjima i strukama, a sedam od devet ispitanica su bile zaposlene u područjima koja su pretežito zapošljavale žensku radnu snagu, poput tekstilne industrije, uredskih poslova, ili poslova kuharice. Detaljnije podatke o rasporedu zaposlenosti žena po određenim zanimanjima donose se u Tablici 3. i Tablici 4. U vremenskom periodu od 1961. do 1971.g. u Rijeci od 50% udjela žena u ukupnom stanovništvu 31,8%, tj. 34,0% udjela žena spada u aktivno stanovništvo. Porast zapošljavanja žena događa se unutar industrije, kulturne i socijalne djelatnosti, trgovine i ugostiteljstva, prometa, dok je malo radnica zastupljeno u zanatstvu, šumarstvu, građevini.

Spomenute dominantne djelatnosti u kojim su najviše zaposlene žene 1968.g zapošljavale su 82,4% žena, a 1976.g. 81,5% (Belić, 1976., 48-54 str.).

Jedine ispitanice koje su imale više i visoko obrazovanje bile su ispitanice koje su radile u „Končaru“ i građevinskim tvrtkama. Unatoč kvalifikacijama koje su posjedovale obje žene su se susretale s određenim predrasudama. Jedan od najvećih tereta koji je ispitanica Vlasta, koja je radila u građevini, u poduzeću „Jadran“ u Rijeci od 1970.-1975.g., privatno je projektirala i zatim je radila u projektantom poduzeću u Opatiji od 1980.-te do 2004.-te., spominjala je opterećenje s obitelji i djecom:

Ja sam uvijek imala mjesto koje se čuvalo za stručnu spremu, ali me nisu nikada iskoristili kao kvalitetnu stručnu spremu, zbog obiteljskih obaveza, pa sam zato i imala manju plaću. Bio je jedan raspon, ali ja sam bila na dnu. Nisam mogla otići cijeli dan od kuće kao muškarci, s posla sam trčala doma. Ja sam bila zadovoljna s radnim uvjetima tek kad su meni djeca narasla, kad sam se riješila toga da sama moram čuvati malu djecu jer mi nitko nije mogao pomoći.

Zbog tereta domaćinstvu, i odgajanja djece, bila je spriječena napredovati u poslu ili se baviti bilo kojim aktivnostima koja su podrazumijevale trošenje dodatnog vremena van kućanskih okvira. Nemogućnost napredovanja dakako znači nižu plaću, ali i nemogućnost da se pridruži radničkim odborima ili da može prisustvovati sastancima.

Ovdje je riječ o dvostrukom teretu, koji smo spominjali u ranijim poglavljima, s kojima se radnice susreću i jednostavno su u nemogućnosti biti aktivne u jednakoj mjeri kao muški zaposlenici, posebno ako imaju djecu mlađe dobi.

U prijašnjim poglavljima govorilo se i o mogućnostima napredovanja radnica koje su često bila otežana privatnim obiteljskim obvezama ili tradicionalnim razmišljanjima i stavovima da su za vodeće pozicije zaduženi muškarci. Ispitanica Avelina iz „Končara“ imala je i iskustvo i znanje da napreduje:

Uvijek mi je želja biti u struci, ali nisam mogla raditi u radioni i morala sam raditi u kancelariji. Radila sam kao referent za elektroradionu, od naručivanja, praćenja robe itd. Kad sam došla do nekog vrhunca i zasićenja dala sam molbu za jednu drugu Končarevu firmu Končar trgovine i zastupstva i tu je bilo puno muških zaposlenih, imala sam dobre reference i dobru vezu. Kako je to bio papirnati posao muški nisu htjeli raditi taj posao. Tamo sam radila do 1996. kad sam se kandidirala za šefa predstavništva i tu prvi puta nisam prošla kao ženska.

Uz konstantno napredovanje na poslu, ipak je napredovala u područjima koja nisu bila interesantna muškim radnicima kao što je rad u uredu, iako je bila zadovoljna s radnim uvjetima jer je mogla napredovati u svom poslu i često je isticala da se njezin rad cijeni, ipak nije mogla biti šef i njezine kvalifikacije nisu bile važeće. Slična iskustva imala je i ispitanica Vlasta koja nikada nije mogla doći do rukovodeće pozicije jer se nije usudila tražiti napredovanje zbog tereta domaćinstva.

Ispitanica Vera iz „Crvenkapice“ i Marija iz „Ria“ radile su u industriji koja se bavi tekstilom, obućom i odjećom, ali imale su pomalo različita iskustva. „Rio“ je bio veći lančani pogon, postojale su veće mogućnosti napredovanja, ali bili su teži uvjeti rada, dok je ispitanica Vera imala potpuno različita iskustva:

Što se tiče radnih uvjeta lijepo nam je bilo. Žene su uvijek bile vesele, šivalo se, pjevalo. Bilo je kolegijalnosti. Nisi mogao baš nešto napredovati, ali eto mogla sam to što sam bila poslovođa i to su me moje kolegice izabrale.

Slična iskustva dijeli i gospođa Anica koja je radila u „Pošta Telegraf Telekom“ i jako je bila zadovoljna s radnim uvjetima i posebno je naglašavala da su radni uvjeti i plaća bili jako dobri jer je to bio državni posao. Većina zaposlenica je bila zadovoljna s uvjetima rada iako su isticale da su znale raditi prekovremeno, da su ponekad bili fizički teški poslovi, poput ispitanice Anite koja je radila u „Torpedu“ u kuhinji ali i u bilo kojim drugim poslovima kao čišćenje, posluživanje i sl.

Nadalje, 6 od 9 ispitanica je istaknulo da je pozitivna strana njihovih poslova bila ta da su mogle napredovati, ali skoro na svim radnim mjestima šefovi i direktori bili su muškarci, uz jednu ili dvije direktorice ili šefice u određenom periodu, ali samo u računovodstvu i tekstilu. Napredovati su mogle do određene razine, ali niti jedna od njih nije postala direktorica, najviše su bile poslovođe ili u predstavništvu, ali nikada kao direktorice. Napredovanje na poslu su ostvarile uz doškolovanje i postizanje više stručne spreme, ili ukoliko bi stekle stručnosti uz rad nakon stečenog iskustva bi bile promaknute na malo bolje pozicije.

Najviše su se na plaće žalile ispitanice koje su radile u ugostiteljsko-turističkom sektoru u hotelima, dok su ostale bile relativno zadovoljne. Financijska sigurnost im je bila jedna od glavnih kriterija za traženje poslova. 6 od 9 ispitanice počelo je prvi puta raditi s 18 ili 19 godina, a ostale tri kasnije zbog školovanja i jedna zbog male djece. Kada bi pronašle posao većina bi se zadržala na jednom radnom mjestu do penzije. Skoro sve ispitanice su se zapošljavale prvi put u periodu od najranije 1955. i najkasnije 1974. Na području Rijeke nezaposlenost je bila u opadanju i iz razloga što se žene zapošljavaju u dominantnim djelatnostima industrije, prometa, državnih službi, trgovini i ugostiteljstvu zbog nedostatka muške radne snage (Belić, 1976., str. 48-54).

5.2.2 Obrazovanje

Kao što je ranije spomenuto u Sklevicky (1996.), potaknute porukama koje im društvo šalje donošenjem raznih uredbi i kroz socijalizaciju u obitelji i društvu djevojke odabiru pretežno medicinske, tekstilne, ugostiteljske, trgovačke, ekonomske, ili odgajateljske škole. Pojedina su zanimanja određena za žene (trgovina, administracija i poljoprivreda), veliki je broj radnica bez ikakve stručne spreme i njihovo obrazovanje najčešće završi u nižim srednjim školama ili srednjim stručnim s jako malim brojem fakultetski obrazovanih radnica. (Detaljnije podatke pogledati u Tablici 2, Tablici 5 i Tablici 6). Uzroke tome mogu se potražiti u tradiciji zapošljavanja žena u određenim zanimanjima te spolnu podjelu rada, ali i nemogućnosti da se probiju u određena zanimanja, poput rudarstva, i sveopćem nedostatku žena koje imaju mogućnost završiti fakultete ili više škole. Sve što je do sada navedeno se može primijeniti i na slučaj radnica s kojima si intervjui provedeni.

Dvije ispitanice su se izjasnile da su završile srednju stručnu školu tj. srednju upravnu, zatim srednju školu učenika u privredi, srednju turističku, srednju ekonomsku, srednju trgovačku i srednju tekstilnu. Školovale su se u tipičnim usmjerenjima u kojima su dominirali ženski učenici i s tim obrazovanjem su se zaposlile u ranije navedena zanimanja koja su im njihova školska sprema odredila (poslovi u uredima, tekstilu). Ispitanice koje su završile višu i visoku razinu obrazovanja susretale su se s predrasudama jer su se školovale u tipičnom usmjerenju u kojima su dominirali muškarci, a to je elektrotehnika i arhitektura.

Ispitanica Avelina je završila srednjoškolsko obrazovanje za elektrotehničara 3 godine uz protivljenje roditelja. Tek nakon što se zaposlila i dobila dijete odlučila se doškolovati i ponovno maturirati na elektrotehnici, da bi potom završila prvi stupanja ekonomije. Sve je to ostvarila uz pomoć firme koja joj je plaćala doškolovanje, ali unatoč uloženom trudu i kvalifikacijama nije dobila mogućnosti doći na veće pozicije upravljanja zbog činjenice da je bila žena.

Najveće predrasude u pogledu svojeg obrazovanja i zanimanja od strane društva imala je ispitanica Vlasta:

Završila sam Arhitektonski fakultet u Zagrebu od 1964. do 1970. kad sam diplomirala. Bilo je oko 10 % žena. Već se u srednju školu brojčano išlo, ali na fakultet ne je dugo trajao i bilo je skupo. Ja sam obrazovana stručno u jednom tipičnom muškom smjeru tako da su mene kolege moga oca vrijeđale i rugali mi se, a moji kolege, njima je bilo normalno da radim s

njima jer smo išli u iste srednje škole i fakultete, ali i njima je bilo normalnije da su oni na nekom vodećem mjestu.

U prijašnjim poglavljima bilo je govora o doškolovanju na radnom mjestu tako da su poticana individualna poduzeća i socijalne službe da individualiziraju doškolovanje i profesionalno usavršavanje i da se osnuju institucije za doškolovanje, te se tako pokušalo usmjeriti radničko obrazovanje. Uz stručno usavršavanje na radnom mjestu radnici imaju priliku za stručno doškolovanje nakon radnog vremena, zatim usavršavati se na seminarima koji traju od nekoliko dana do nekoliko tjedana. Doškolovanjem na radnom mjestu i održavanjem tečajeva i seminara za radnike često se javljaju problemi jer nema dovoljno kvalificiranog osoblja da provede te tečajeve, ali i nedovoljni nivo i kvaliteta obrazovanja radnika koja otežava doškolovanje, radnici nisu motivirani i spremni za dodatno usavršavanje (Bertsch, et.al, 1980., str.87-93).

Ispitanice su imale iskustva sa stručnim usavršavanjem, kao što je spomenuto s ispitanicom Avelinom kojoj je firma plaćala doškolovanje, a slično iskustvo imala je i gospođa Marija:

Doškolovanje je bilo izvan Rijeke i to je firma plaćala smještaj, a bilo je momenata kada je to bilo vanredno. Kasnije kada sam imala dijete radije bi ostala s djetetom vikendom nego negdje dvije godine odlazila i da budem vikend mama. Nekada mi je falio taj papir da sam nešto završila jer je bilo situacija da ti netko prigovara da nemaš papir iako znaš što radiš, a ta osoba je neiskusna u istom.

Ispitanica Anica iz PTT je još jedan primjer doškolovanja uz posao u kojem je stekla stručnu spremu uz rad. Mogućnosti doškolovanja su bile prisutne, ali obiteljske obveze su često bile prepreke jer se teško nalazilo vrijeme za takve aktivnosti, i radnice su se češće odlučile za provođenje vremena s djecom i obiteljski i samim time se gubi motivacija za dodatno ulaganje vremena nakon posla za učenje. Pojedine ispitanice su napredovale, ali ne na temelju doškolovanja, već na temelju radnog iskustva.

Što se tiče obrazovanja ispitanica, može se zaključiti da se javlja tipični obrazac školovanja unutra Jugoslavije ili ,uže, SR Hrvatske. Većinom ispitanice su obrazovane u smjerovima u kojima dominiraju žene, a što se tiče napredovanja koja imaju temelj u njihovoj stručnoj spremi i kvalifikacijama, ona su se ostvarivala ali do određene granice i niti jedna ispitanica nije došla do viših pozicija odlučivanja. Najbliže je došla ispitanica koja je radila u „Rade

Končar“ koja se neuspješno kandidirala za direktoricu nakon čega je dala otkaz i otišla iz firme jer je smatrala da se nije cijeno njezino iskustvo i kvalifikacije.

5.2.3 Privatne i obiteljske obveze

Pod podnaslov privatne i obiteljske obveze analizirat će se na koji način su se radnice nosile s odgojem djece i održavanjem kućanstva, ali i jesi li i na koji način imale pomoć drugih ukućana. Druga stvar na koju će se osvrnuti je na ono što su ispitanice rekle o svojem odgoju i na koji način je on utjecao na njih nakon što su se osamostalile.

Prema Papić (2012.) emancipacija i mijenjanje uloga žena nosi sa sobom mnoge tradicionalne odnose i ponašanja žena i kako se odnosilo prema njoj. Identitet žene se gleda kroz određene tradicionalne vrijednosti i da se njezina ispunjenosti očituje kroz brak i porodicu. Preispitivanje društvenih uloga je pod pritiskom ustaljene strukture odnosa, i preispitivanje položaja žena može se svesti na splet problema koji su vezani i za njezine tradicionalne funkcije. Odgoj, u određenoj mjeri, utječe na stvaranje identiteta kroz koji će zaposlena žena oblikovati svoja mišljenja i poprimiti određene obrasce ponašanja. Prema tome smatrala sam da je nužno pitati ispitanice ponešto o njihovom odgoju i na koji način je utjecao na njih.

Sve ispitanice su isticale da su odgajane da budu neovisne, a ne samo da budu majke i kućanice. Ispitanica Marija iz „Ria“ svoja sjećanja je predložila na sljedeći način:

Kada sam se ja rodila 50-ih djevojke se odgajalo da budu majke i kućanice. Nas se odgajalo da budemo samostalne u smisli da znamo sve raditi, da se znamo brinuti za obitelji i djecu, da ne sjediš praznih ruku. Moja majka nije po putu, ako je negdje išla, mahala rukama nego je uzela iglu i konac i šivala. Moji su vidjeli da smo za knjigu i učenje i da nećemo samo biti udavače, ja sam bila četvrta i nisam htjela u tekstilnu nego sam htjela biti učiteljica. Onda sam završila tekstilnu školu 3 godine u Šibeniku da imam neki zanat u rukama

Slična iskustva dijele i ispitanica Vera iz „Crvenkapice“ i Anica iz „PTT“. Isticale su da ih je njihov odgoj oblikovao i da su navikle na rad i da se raditi moralo. Roditelji su ih učili da budu neovisne, ali majke su ih učile da se znaju brinuti o djeci i kućanstvu. Mijenja se pogled na to koje su ženske uloge i potiče ih se da budu samostalne, kako financijski, tako i u pogledu da znaju ne samo raditi svoj plaćeni posao, već i da budu sposobne u kućanskim i majčinskim poslovima.

Ispitanica Vlasta podijelila je iskustvo koje se tiče njezinog odgoja, ali i jednog društvenog fenomena koji se događao u Rijeci:

Moj otac je bio zidar, i premda nije imao sinove da ga naslijede, kao što je on naslijedio svojeg oca i njegov otac svoga, već dvije kćeri i razmišljalo se da kćeri idu u školu. Mene je, budući da nisam sin nego kći, sljedovalo školovanje, i željela sam to. Pa samo završile građevinsku srednju školu, jer ne dao Bog da se dalje nije moglo financijski delale bi doma, i tad smo htjele na fakultet. Prvo je moja sestra završila pa sam ja. On je nama rekao ako budete redovito studirale ja ću vas nekako moći školovati, ako vidite da ne možete i ako u indexu ne bude napretka, vratit ćete se i zaposliti, nije bilo baš puno izbora.

Tada su djevojke bile siromašne, iz neke sredine ili dobrostojeće gostioničarske kćeri, ja sam bila va sredine. U oštarijama po Rijeci događao se jedan društveni život i prihodi su se događali od ugostiteljstva. Tako da su ti gostioničari svoje kćeri davali na nauk da idu učiti kuharstvo kod redovnica. Moj djed je moje tete poslao u Ilirsku Bistricu i tamo su naučile sve što se tiču kućanstva i podizanja obitelji, kuhati, čistiti, prat, oko djece, šivanju, sva što današnje cure nemaju pojma da to more bit. Tada su ih redovnice učile o zdravstvu u obitelji.

Kako spominje Sklevicky (1996.), unatoč naporima da se žene emancipira, bilo kroz obrazovanje ili zapošljavanje, tradicionalno shvaćanje obitelji i dalje koči određeni napredak. Kada je u pitanju seoska populacija obitelj je i dalje osnovni okvir za egzistenciju žene i njezin odgoj je odgoj za život u obitelji. Unatoč povećanju aktivnosti, bilo kroz obrazovanje, aktivizam ženskih društava, socijalni rad i sl., za bolji položaju žena i mijenjanjem tradicionalnih uloga kojima se smještalo žene u okvir kućanstva i majčinstva, ipak se tradicionalno shvaćanje zadržalo i djevojke se uči kroz školovanje tradicionalnim ulogama (Detaljnije u podnaslovu „Školovanje i obrazovanje u drugoj polovici 19. st. i prvoj polovici 20.st.“). Određeni stavovi i mišljenja o ulogama žena nisu se tako brzo mijenjali, i unatoč poboljšanju položaja žena unutar društva i obrazovanja promjene se nisu jednakom brzinom odvijale na cjelokupnom području SFRJ. Što se tiče pomoći po kućanstvu većina žena je imala pomoć supruga ili određenih članova obitelji, a nekoliko ističe nedostatak vrtića ili službi koje bi se brinule za djecu ili im pomogle na neki način (više o nedostatku ustanova za

djecu i pomoć zaposlenim roditeljima pogledaj u podnaslovu „Aktivizam, prava i položaj zaposlene žene unutar obitelji i društva „)

Za veći dio ispitanica, 6 od 8 koje su imale obitelj, potpora obitelji ili supruga pri čuvanju djece ili obavljanja kućanskih zadataka bila je prisutna, ali ipak su one te koje su obavljale većinu poslova i koje su vodile domaćinstvo. Nadalje, rad po kući većina ispitanica nije smatrala velikim opterećenjem ili da su na neki način diskriminirane što poslije posla imaju i obaveze kod kuće. Dinamika unutar obiteljskih odnosa se mijenja i muškarci preuzimaju dio obveza koje su smatrane tradicionalno ženskom domenom poput kuhanja ili čuvanja djece.

5.2.4 Odnosi muških i ženskih kolega i prava radnica

Puno je govora bilo o pravima radnica u prijašnjim poglavljima i podnaslovima koja su ostvarena Ustavima iz 1946. i 1975.g. Seksualna diskriminacija je protuzakonita; svaki građanin ima pravo na jednaku plaći za jednaki rad za minimalni 42-satni radni tjedan i za minimalno 18 dana odmora. Jako važno je i zakonska regulativa kojom se jamči socijalna zaštita majkama i djeci. Zaposlena majka ima pravo na cjelokupni porodiljni dopust mjesec dana prije porođaja i dva i pol mjeseca nakon porođaja, osim u Hrvatskoj i Sloveniji u kojoj je porodiljni produžen na šest do sedam mjeseci, na polovičnu satnicu sljedećih osam mjeseci i na slobodne plaćene dane za brigu o bolesnoj djeci do njihove treće godine života (Dobos, 1983., str.48.). Jasno je definirano Ustavom koja su prava zakonski regulirana i svaki radnik i radnica ih treba bezuvjetno ostvariti.

Sve ispitanice se slažu da su se njihov prava znala i poštovala, kao što je bilo i iskustvo ispitanice Vesne iz „Tvornice Papira“:

Bili su korektni prema bolovanju i brzi za djecu, nije bilo kao sada da ideš na bolovanje pa dobiješ otkaz. Porodiljni je bio godinu dana, ali ja sam išla raditi nakon pola godine jer nisam mogla priuštiti da budem doma jer smo imali kredite.

Kod nas nije u ono vrijeme bio strah da idemo na porodiljni ili bolovanje i da nas ne čeka radno mjesto, toga nije bilo.

Mogli su poboljšati plaće, ali socijalno smo minimum morali plaćati i zato sada imamo male penzije. Tako je onda bilo, prihvatili smo to i bilo nam je važno da dobijemo plaću svaki mjesec.

Pojedine ispitanice su u potpunosti koristile bolovanja, a pojedine, kao ispitanica Vesna, su iz određenih razloga radnije prekinule porodiljni. Niti jedna ispitanica nije dobila otkaz zbog

trudnoće i uvijek ih je radno mjesto čekalo, i nisu imale problema s uzimanjem bolovanja radi bolesti djeteta. Nadalje, zadovoljne su bile i sa socijalnom politikom i sindikati su pomagali ukoliko je dolazilo do nezadovoljstva.

Na pitanje o ravnopravnosti između muških i ženskih kolega većinom su ispitanice odgovarale da su bile zadovoljne i da su bili ravnopravni, ali samo ako su radili poslove koji su bili slični po važnosti. Nadalje, čak i u „Riu“ u kojem su većinom bile zaposlene žene nikada nisu mogle konkurirati muškarcima na višim pozicijama:

Radilo se na normu i ako su poslovi bili u proizvodnji, dio poslova koji su možda fizički zahtjevniji ili su jednostavni i bio je dio poslova u kojoj se tu normu bilo lakše zaraditi i uglavnom su to po nekom nepisanom zakonu dobivali muškarci.

Većinom su muškarci bili na rukovodećim pozicijama jer normalno je da muško bude šef a ne žena i da ima veću plaću. Bili su vodeći u samoj proizvodnji, kao šefovi pogona i nikada se s tim nisam slagala.

Kasnije je bilo sve više žena jer je muškaraca bilo sve manje, ali od 70-ih do 90-ih bilo je tu jako malo žena, bile su više pomoćnici šefa.

Slično je i bilo u „Tvornici Papira“ gdje je za isti posao u računovodstvu muškarac dobivao veću plaću od žene. Na boljim pozicijama su prije bilo zaposleni muškarci, i ako nisu plaće bile ravnopravne, one su bile neravnopravne na stranu ženskih zaposlenika.

Unatoč jednoj dozi neravnopravnosti, radnice su bile zadovoljne beneficijama koje su se sastojale od dobrih uvjeta porodiljnog, od sigurnog radnog mjesta, dobre socijalne politike, iako su bile svjesne da postoji jedna granica do koje žena može kontrolirati i imati moć upravljanja.

Prije provođenja samih intervjua moja pretpostavka je bila da će većina intervjuiranih žena raditi na nižim pozicijama i da će mali broj imati završene fakultete i više stupnjeve obrazovanja. Pretpostavka je bila djelomično točna, jer što se tiče obrazovanja mali broj je imao višu razinu obrazovanja, dok je ostatak imao srednju stručnu spremu. Nisu sve ispitanice radile na nižim pozicijama i većinom su imale prilike za napredovanjem koju su i ostvarile do određene razine.

Pretpostavka je bila i da se na muške i ženske radnike nije gledalo isto ukoliko je radnica bila zaposlena u profesiji gdje dominiraju muškarci. Ova pretpostavka je bila djelomično istinita. Radnice koje su radile u profesijama u kojima su bili zaposleni muškarci mogle su napredovati i biti konkurencija muškarcima kako po iskustvu, tako i po znanju, ali ipak bile su

spriječene učiniti više za svoju karijeru zbog obiteljskih obveza koje za sobom povlače više stvari poput manje plaće i manjka vremena za dodatne aktivnost na poslu, ili zbog nepovjerenja da žena bude direktor i ima veću moć upravljanja.

Očekivala sam da će malo žena biti pripadnice radnih vijeća i odbora. Dakle, mali broj ispitanica se izjasnio da je bio član radničkog vijeća, i samo nekoliko ih je spomenulo da se bili članovi sindikata i da su se žalile ili bile dio štrajkova.

Također sam pretpostavljala da će većina intervjuiranih žena imati obitelj i djecu te da su iskusile poteškoće pri organiziranju i ispunjavanju privatnih i poslovnih zadataka. Nadalje, pretpostavljala sam da su većinu kućanskih obveza obavljale same, uz malu pomoć supruga ili ostalih članova obitelji. Pretpostavka je bila točna i pokazalo se da samo jedna ispitanica nije imala djecu i supruga, a što se tiče pomoći koju su dobivale od članova obitelji ona je bila prisutna ali većina ispitanica je upravljala i organizirala kućanstvom.

Što se tiče njihovog odgoja, smatrala sam da će otkriti da je njihov odgoj bio puno konzervativniji, i da nisu svima roditelji bili zadovoljni što su radile dok su osnovale obitelji i imale malu djecu. Ova pretpostavka je bila apsolutno pogrešna i pokazalo se da su ispitanice njihovi roditelji poticali da budu neovisne, da se zaposle, ali i da budu sposobne brinuti se za obitelj kada vrijeme dođe.

Što se tiče prava radnica i koliko su s ona poštovala smatrala sam da ću otkriti da su se ona poštivala, ali i da su se mogla poboljšati i nadograditi. Dakle, što se tiče razine zadovoljstva s poštivanjem prava radnica, ono je bilo visoko. Prava su se poštivala i znala su se. Nezadovoljstvo je bilo istaknuto, samo kod nekoliko ispitanica, zbog nedostatka službi koje bi se bavile pomaganjem radnica koje imaju malu djecu i obitelj, i s problemima čuvanja djece i pronalaženja vrtića. Stoga, pretpostavka je bila djelomično točna.

Nakon analiziranih intervjua saznaje se da je životni standard radnica bio zadovoljavajući i niti jedna radnica, za vrijeme svog radnog vremena, nije se brinula da će izgubiti svoj posao, nije bila u teškim životnim neprilikama po pitanju obiteljske ili financijske sigurnosti, ili to nije moglo zaključiti iz njihovih odgovora.

Zaključak

Analizirajući i proučavajući glavne teme ovog rada, posebno kroz prva dva dijela, dolazi se do zaključka da je neupitno da su žene postigle mnoga prava i povlastice koje ih stavljaju u ravnopravni položaj sa suprotnim spolom i da su, kao majke i žene, bile zakonski relativno dobro zaštićene. Promijenila se dinamika obiteljskih odnosa u pogledu da je žena financijski ključan dio obiteljskog budžeta i da ona ne mora isključivo biti domaćica. Razlike se najviše osjećaju između urbanih i ruralnih sredina, jer u urbanim sredinama brže se osjete promjene i veće su mogućnosti izbora. Postotci zaposlenih žena se povećavaju i sve više postaju dio tržišta rada. Uz povećanje broja zaposlenih žena povećava se i broj učenica u osnovnim i srednjim školama i na fakultetima.

Brojna su pozitivna kretanja, ali određeni problemi i dalje ostaju i ne nailaze lako na promjene i napredak. Unatoč zakonskim pravima, ona se nisu uvijek poštivala i uvažavala. Uloge i obveze koje ima zaposlena žene nisu se puno promijenile. Većina obveza vezanih za odgajanje djece ili brige oko kućanstva ona obavlja. Muževi i dalje imaju uloge povremenih pomoćnika dok žena snosi najveći dio tereta. Zaposlene majke s malom djecom najviše osjećaju „dvostruki teret“ jer nemaju vremena za napredovanje na poslu ili ulaganje vremena za stjecanje dodatne stručnosti. Radnice se zapošljavaju u određenim granama industrije i privrede, poput tekstilne industrije ili uslužnih djelatnosti, a jako mali postotak ih je u građevini ili u tehničkim zanimanjima. Spolne podjele su jako izražene pri odabiru zanimanja i profesija, pa tako i pri odabiru smjerova u obrazovanju. Većina učenica odabiru ekonomske, tekstilne ili trgovačke škole koje ih usmjeravaju na radna mjesta u kojima dominira ženska radna snaga. Ključni problemi su i niska kvalificiranost radnica i jako mali broj žena na višim pozicijama upravljanja. Ova dva problema imaju više uzroka poput prevelikog opterećenja radnica i nezainteresiranosti za dodatni trud, ali i tradicionalno shvaćanje da su muškarci šefovi i direktori i da su uspješniji u tome od žena.

Treći dio je potvrdio, ali i opovrgnuo određene pretpostavke. Većinom su ispitanice radile na poslovima u kojima je prevladavala ženska radna snaga, poput tekstila ili turizma, i većina je obavljala uredski posao. Isticalo se zadovoljstvo s uvjetima rada i nije bilo naglašene neravnopravnosti među muškim i ženskim kolegama. Znale su svoja prava kao žene i radnice, i smatrale su da su se poštivala. Iako nije bilo neravnopravnosti među kolegama, ipak su na višim pozicijama bili muškarci. One koje su napredovale, samo su napredovale do određenih

pozicija i niti jedna od njih nije bila direktorica. Pojedine ispitanice su bile opterećene „dvostrukim teretom“, ali briga o obitelji i kućanstvu nije predstavljao veliki problem za većinu njih. Uz pomoć članova obitelji dobro si ih usklađivale. Razvojem industrije i povećanom potrebom za radnom snagom otvorila su se mjesta za radnice. One postaju financijski samostalnije. Otvarana su radna mjesta i obrazovni sustav se poboljšao. Ipak gorući problemi su bili i ostali niska kvalificiranost, dominacija ženske radne snage u određenim sektorima, nedostatak žena na višim i vodećim pozicijama, kao i teret obitelji i domaćinstva.

6 Prilozi

Transkripti intervjua

1. Avelina L.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji (mogućnost napredovanja, plaće), kakvi su bili radni uvjeti?

U Končaru sam počela raditi 1971. do 1997 u više firmi jer bi s tim poslom uvijek išla naprijed.

Razlozi zašto sam se zaposlila jesu jer sam to voljela i imala sam mjesto u Končaru koje me je čekalo. Uvijek sam htjela raditi u toj struci, a i željela sam biti neovisna od roditelja i znala sam da ću uz posao moći dalje se školovati jer me roditelji nisu pustili da se školujem u Zagrebu. E sada, došavši u jednu proizvodnju koja je stasala iz radionice u industriju u tom prostoru i vremenu jer je Končar dobio veliki posao za vojsku u izradi agregata, automatskoj streljana i elektostartere za avionsku industriju pa su mi u trudnoći sa nepune 22 godine dali šansu da radim na jednom poslu koji se nije mogao obaviti u normalnom radnom vremenu nego već ako stimuliraš posao na pogodbu. Nikom nisam rekla da sam trudna i taj mjesec sam dobila tri puta veću plaću i iza toga sam išla na porođajni, s tim da mi je porođajni isto bila naknada, tako da je meni prosječna plaća tih šest mjeseci bila skoro dupla.

Pitali su ženu koja obračunava plaće što sam ja u firmi, neki direktor, a ja sam bila samo običan radnik. Zašto su mene izabrali a ne neku kolegicu, mislim da je tu bila riječ o znanju, a da sam rekla da sam trudna sigurno mi ne bi dali da radim takav posao i kad sam se vratila opet sam radila na tom programu za avioindustriju pa sam dobila naknade, čak u novcu kasnije.

Plaće su bile dobre, s regularnom plaćom sam mogla dobro živjeti, suprug je znao imati i manju plaću od mene, imali smo auto, kuću. Sve smo sredili za život. Kasnije je bilo ružno za živjeti, bilo je teško, računi su bili visoki. Dio plaće smo dobili legalno a dio ilegalno nekoliko dana poslije.

Uvijek mi je želja biti u struci, ali nisam mogla raditi u radioni i morala sam raditi u kancelariji. Radila sam kao referent za elektroradionu, od naručivanja, praćenja robe itd. Moram napomenuti da samo već 1971.g. imali PC i računski centar pa smo radili u ugovorenim terminima. Sustav Končar je imao tako razvijenu informacijsku mrežu da je svih

25000 ljudi bilo točno šifrirano. Kad sam došla do nekog vrhunca i zasićenja dala sam molbu za jednu drugu Končarevu firmu Končar trgovine i zastupstva i tu je bilo puno muških zaposlenih, imala sam dobre reference i dobru vezu. Kako je to bio papirnati posao muški nisu htjeli raditi taj posao. Tamo sam radila do 1996. kad sam se kandidirala za šefa predstavništva i tu prvi puta nisam prošla kao ženska.

Godine 1991. sam isplanirala sve da otvorim svoju firmu i stavila sve na muževo ime jer sam razmišljala gdje bi ja mogla dalje raditi kao žena u muškom poslu jer se gasila riječka industrija. Muž je aktivirao firmu i tamo sam radila do penzije od 1996. kad sam se odlučila kandidirati za šefa koji je bio u šoku kako sa se usudila drznut kandidirati e za tu poziciju i još sam imala svoje ideje i plan i program kao riješiti neke probleme. Nisam primljena i zatim sam otišla iz Končara. Najveći kompliment mi je da su mi ljudi znali dolaziti i pitati za rješenja, ženu u muškoj struci.

2. Koja je bila razina vašeg obrazovanja?

Po svojoj želji sam upisala elektromehaniku u srednjoj školi na protivljenje roditelja, to sam htjela od osnovne škole. 1969.g. sam završila za elektromehaničara jake struje 3 godine i imala sam stipendiju 3.Maja čitavo to vrijeme i morala sam tamo otići jednom godišnje. Željela sam nastaviti obrazovanje nakon što sam se zaposlila u Končaru ali otac mi nije dao da idem studirati elektrotehniku u Zagreb jer sam žensko i da bi se već u ulici Račkog pokvarila jer je ta jedina ulica vodila prema Zagrebu.

Onda sam počela raditi i ta struja je meni bila zakon i izmjenjujem iskustva sa svojim sinom koji je inženjer elektronike, to sam volila i radila cijeli život.

S 22 godine, nakon što sam se udala i rodila kćer polagala sam razliku i išla na doškolovanje i završila sam elektrotehniku, ponovno maturirala. 1985.g. završila sam prvi stupanj ekonomije nakon što sam rodila sina. Svo školovanje mi je plaćala firma.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Kada sam došla u Končar uvijek smo bili ravnopravni, nikad se nije postavljalo pitanje jeste li bili muško ili žensko, trebate li bolovanje ili porođajni, imali smo sve beneficije. S obzirom da je to bila proizvodnja bila muškog profila bilo je više zaposlenih muškaraca ali u vodećim pozicijama to se nije uočavalo jer se tražio onaj koji može i hoće. Plaće su bile jednake.

Kasnije kada sam bila u pripremi proizvodnje, kad su svi muški od toga bježali, jer mi smo puno toga radili za vojsku pa smo imali na kraju te linije i vojnoga kontrolora koji je po činu bio visoko, nije me to zanimalo, pa su svi muški bježali od te referade i pukovnika Tomića, pa što se ja njega moram bojati. Mi smo lijepo surađivali.

Tada je bilo Savezno izvršno vijeće pa je Planinec izdao embargo robe zbog štednje pa nismo mogli nabavljati neke instrumente iz uvoda iz Milana i ja sam rekla šjor Tonko ne razumijem se u vaše činove i kako želite da vas zovem i on je rekao može šjor Tonko. Rekla sam mu da je svaki jedan instrument jedan agregator i 30 njih je plaća za sve radnike i nema šanse da to nabavimo. Nešto sam iskemijala i sve mi je bilo otvoreno. Poslala sam dobavljača u Trst po instrumente i doveo ih je preko granice povezanih sa šećerom i brašnom, prodali smo ih pojedinačno otkupljivači sirovina Metis na 30 osobnih karata i otkupili isti čas i ugradili u agregate i dobili plaći za taj mjesec. Bilo je kombiniranja.

Odnos je bio korektan do 1991. na žalost. Nije bilo problema da dobijem stipendiju za daljnje školovanje, bolovanje, uvijek se gledao rezultat tvog rada. Od 1991. kao žena sam se osjećala zapostavljano, u predstavništvu nas je od osam ostalo dvoje i vide se muško pogledi prema ženskima, biti će muški direktor iz Sarajeva koji se nije snašao i dao je otkaz i ja sam se kandidirala i 25 godina sam bila u struci, ali se tražio muškarac a ne žena.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Uvijek smo ja i suprug bili za timski rad i imali smo pomoć muževe mame, imali smo baka servis, a djeca su kasnije išla u vrtić. Bavila sam se djecom popodne, a kada se krenuli u školu činilo mi je da su bila samostalnija a i bila su neka ljepša vremena u smislu sigurnosti djece. Nikada nije bio problem ostati radi djeteta.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Bila sam odgajana da budem samostalna, oboje su radili i uvijek je ta samostalnost bila izražena.. Tolika je bila izražena samostalnost da sam s 27 godina kupila teren za vikendicu i nikoga nisam pitala za savjet, ni roditelje niti muža. Moj tata je skoro pao u nesvijest jer se nisam savjetovala s njim, a ja sam mu rekla što se imam savjetovati s tobom pa nisi ti moj dioničar.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Znali smo apsolutna naša prava. Nitko te nije kudio radi bolovanja, koliko ćeš imati djece, nitko se nije drznuo pitati mislite li roditi na razgovoru za posao. Nitko nije postavljalo pitanje o mom materinstvu ili bračnom statusu. Imali smo sve beneficije, mogli smo bez problema uzimati porodiljni i to produženi na godinu dana sa punom plaćom ili godišnji za bolest. Socijalna politika je bila jako dobra.

I druge žene iz drugih firma bile su sretnе, nisi vidio obješena lica, bili smo sretni jer smo imali korektan odnos prema životima, nitko me nije podcjenjivao kao majku i ženu i rad i znanje se cijenio.

2. Vlasta S.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji(mogućnost napredovanja, plaće), kakvi su bili radni uvjeti?

Zaposlila sam se s 24 godine jer sam završila fakultet. Radila sam u nekoliko građevinskih firmi, u poduzeću Jadran u Rijeci od 1970.-1975.g. i zatim sam privatno projektirala dok sam čuvala svoju djecu. Kada su djeca odrasla na 10 godina onda sam radila u projektantom poduzeću u Opatiji od 1980.-te do 2004.-te.

Tako kad sam ja privatno radila kao visoko obrazovana žena morala sam izibrat ili djecu ili familiju ili posao budući da su sve radnice kao nekvalificirana radna snaga negdje radile, bilo je puno poduzeća u Rijeci, radile su kao čistačice ili pomoćna radna snaga po firmama, hotelima, rafineriji, mogle su se zaposliti iako nisu bile obrazovane ili biti zanatsko osposobljene. Ja sam bila i privatnica dok mi djeca nisu završila 10-11 g. i zatim sam išla u Opatiju raditi kao projektantica u projektnom poduzeću Opatija u Opatiji. Pred kraj radnog vijeka sam ponovno privatno radila i projektirala.

Što se tiče napredovanja nismo se usudile tražiti radi tereta domaćinstva i familije koju je do jednog doba trebalo izvući iz kolijevke. Nikada nisam mogla doći do rukovodećega mjesta jer su muški kolege uvijek imali prednost, i u projektiranju isto tako. Oni su bili voditelji odjela, niti jedne direktorice nije bilo u mom radnom vijeku, one su uvijek bile tajnice i one su bile jako dobre i cijenjenje.

Ja sam uvijek imala mjesto koje se čuvalo za stručnu spremu, ali me nisu nikada iskoristili kao kvalitetnu stručnu spremu, zbog obiteljskih obaveza, pa sam zato i imala manju plaću. Bio je jedan raspon, ali ja sam bila na dnu. Nisam mogla otići cijeli dan od kuće kao muškarci, s posla sam trčala doma.

Ja sam bila zadovoljna s radnim uvjetima tek kad su meni djeca narasla, kad sam se riješila toga da sama moram čuvati malu djecu jer mi nitko nije mogao pomoći. U vrtiću su stalno bili bolesni, pa sam morala biti na bolovanju pa je to još jedan razlog zašto žene ne treba zapošljavati jer su i problematične na poslu i zato sam išla privatno raditi da ne moram stalno biti na bolovanju, da se ne moram ispričavati.

2. Koja je bila razina Vašeg obrazovanja?

Završila sam Arhitektonski fakultet u Zagrebu od 1964. do 1970. kad sam diplomirala. Bilo je oko 10 % žena. Već se u srednju školu brojčano išlo, ali na fakultet ne je dugo trajao i bilo je skupo. Ja sam obrazovana stručno u jednom tipičnom muškom smjeru tako da su mene kolege moga oca vrijeđale i rugali mi se, a moji kolege, njima je bilo normalno da radim s njima jer smo išli u iste srednje škole i fakultete, ali i njima je bilo normalnije da su oni na nekom vodećem mjestu.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Na jedan način vladala je ravnopravnost, ali žena ima obitelj i mora potegnuti, mora roditi i samim tim ima drugačiji položaj. Ako govorimo o nekoj diskriminaciji već sama potplaćenost je diskriminacija i neorganiziranost službenih servisa koje bi pomogle ženi i obitelji.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Nisam imala nikakvih olakotnih okolnosti u smisli da će mi netko čuvati djecu, mama je bila bolesna, svekrva nije htjela i rekla mi je da sama čuvam svoju djecu jer je i ona tako i tako se to radilo. Nije bilo razumijevanja za moju stručnu obrazovanost, mogla sam biti i doma.

Sve sam si morala izorganizirati da bi mogla imati djecu. Radila sam privatno i po 20 sati na dan u radnoj sobi, kuhala sam i pazila djecu i tako 5 godina dok nisu narasli pa sam bila slobodnija.

Dizala sam se u 4 i pol, u 6 i pol do 2 i pol sam bila na poslu. U 3 i pol sam bila doma, onda sam kuhala za dva dana i šla sam spat oko ponoći. Uvjeti su bili nezadovoljavajući za cijelog mog radnog vremena. To je bila velika tlaka. One žene koje su imale nekoga za pomoći su mogle nekako, ja sam morala svaku pomoć plaćati. One žene koje nisu imale nikoga za pomoći, njima je bilo jako teško.

Suprug je radio 24 sata na carini pa je toliko bio slobodan, ali je tražio još neke „muške“ poslove da popuni kućni budžet. On je meni sve pomogao ali kada mene nije bilo u kući nije ni njega bilo. Koliko god se mi bili dogovorili da ćemo sve zajedno raditi muški su drugačiji i on je bio voditelj jednog odjela i imao je veću plaću. Slobodne aktivnosti žene nije bilo, jedino ako ste bili bolesni pa ste mogli ležati malo.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Moj otac je bio zidar, i premda nije imao sinove da ga naslijede, kao što je on naslijedio svojeg oca i njegov otac svoga, već dvije kćeri i razmišljalo se da kćeri idu u školu. Pa samo završile građevinsku srednju školu, jer ne dao Bog da se dalje nije moglo financijski delale bi

doma, i tad smo htjele na fakultet. Prvo je moja sestra završila pa sam ja. On je nama rekao ako budete redovito studirale ja ću vas nekako moći školovati, ako vidite da ne možete i ako u indexu ne bude napretka, vratiti ćete se i zaposliti, nije bilo baš puno izbora.

Tada su djevojke bile siromašne, iz neke sredine ili dobrostojeće gostioničarske kćeri, ja sam bila va sredine. U oštarijama po Rijeci događao se jedan društveni život i prihodi su se događali od ugostiteljstva. Tako da su ti gostioničari svoje kćeri davali na nauk da idu učiti kuharstvo kod redovnica. Moj djed je moje tete poslao u Ilirsku Bistricu i tamo su naučile sve što se tiču kućanstva i podizanja obitelji, kuhati, čistiti, prat, oko djece, šivanju, sva što današnje cure nemaju pojma da to more bit. Tada su ih redovnice učile o zdravstvu u obitelji. Mene je, budući da nisam sin nego kći, sljedovalo školovanje, i željela sam to. Ukupno je to 12 godina školovanja i trebalo se raditi. I tada sam došla u poziciju oću li ili ne osnovati svoju obitelj.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Mjesec dana prije nego rodite morali ste otići na porodiljni. Prvo dijete sam rodila kao apsolutnica, s drugim djetetom sam mogla ostati godinu dana, do 6 mjeseci sam dobivala nekakvu naknadu, a nakon 6 mjeseci više nisam, ali sam mogla biti doma do djetetove godine dana. Po prvi put mogla sam i kao majka i kao supruga sebi kuću organizirati da nam se u poslove ne petljaju starije osobe. Porodiljni dopusti i bolovanja bili su u redu, nisu bila stigmatizirana. Zdravstveno smo bili osigurani, bila je zagarantirana i to je puno značilo.

Porodiljni dopusti i bolovanja nisu bila stigmatizirana, jedino imali smo vrlo loše plaće ali smo bili zdravstveno osigurani i bila nam je zagarantirana zdravstvena zaštita.

Jedino služne nisu postojale koje su mogle pomoći ženama, služe za pranje, pospremanje, kuhanje. Bila je neorganiziranost službenih servisa.

Kada gledam kako je bilo drugima radnicama znam da u Opatiji, gdje sam ja radila, u hotelima su većinom bile sobarice, bile su domaćice hotela i tada su bile ravne direktoru po važnosti, ali ne po plaći. Imale su svo osoblje i sve odjele pod sobom. Onima u praonicama bili su jako teški uvjeti, u trgovinama nisu smjele niti mogle sjest. Žene su bile sezonska radna snaga, to su bili muškarci do Drugog svjetskog rata u šumama, kao zidari, a malo prije 50-ih kad su se otvarali hoteli bila je potrebna radna snaga kao sobarice pa su dolazile na posao i radile su u sezoni od 5-9 mj. Drugih novaca nije bilo, osim ako otac nije radio, majke su im bile domaćice i u kući su radile.

3. Marija Š.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji(mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?

S 18 1974.g. zaposlila sam se u Riu. Tamo sam radila 31 godinu. Zaposlila sam se da budem financijski neovisna, da imam svoj novac i svoju plaću.

Kada gledam kakvi su bili radni uvjeti iz današnje pozicije dosta bi se tu moglo pričati, ali kad sam ja došla s 18 godina nisam se još izgradila kao osoba i nisam se znala izboriti za svoje. Uvijek je bilo nekakvih specifičnim slučajeva, ljudi i žena s kojim nisi znao kako ćeš se postaviti. Znali su biti teški ti međuljudski odnosi. Osjećao se generacijski jaz.

Što se tiče plaća bile su razne oscilacije, ovisi gdje se radi i ako se manje zaradi. Plaća je uvijek bila mala u tekstilu ali je vrijeme bilo drugačije, drugačiji su bili uvjeti pa se razlike nisu primjećivale.

2. Koja je bila razina Vašeg obrazovanja?

Završila sam srednju tekstilnu školu 3 godine u Šibeniku, Školski centar za obrazovanje stručnih kadrova u industriji i zanatstvu iako sam željela biti učiteljica, ali ovako sam imala zanat u rukama.

Radila sam uglavnom u proizvodnji, priprema samog krojenja, bile su mogućnosti napredovanja pa sam radila na šablonama i imala sam interno doškolovanje. Bile su mogućnosti napredovanja, imala sam interno doškolovanje za modelara i konstrukcije. Izrađivala sam šablone i modele jer sam bila za rad u struci i rad s rukama.

Doškolovanje je bilo izvan Rijeke i to je firma plaćala smještaj, a bilo je momenata kada je to bilo vanredno. Kasnije kada sam imala dijete radije bi ostala s djetetom vikendom nego negdje dvije godine odlazila i da budem vikend mama. Nekada mi je falio taj papir da sam nešto završila jer je bilo situacija da ti netko prigovara da nemaš papir iako znaš što radiš, a ta osoba je neiskusna u istom.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Ja bi rekla da je bilo oko 10% muškaraca, ipak je to ženska firma. Uglavnom su bili na održavanju kao mehaničari, kotlovničari, skladištari.

Radilo se na normu i ako su poslovi bili u proizvodnji, dio poslova koji su možda fizički zahtjevniji ili su jednostavni i bio je dio poslova u kojoj se tu normu bilo lakše zaraditi i uglavnom su to po nekom nepisanom zakonu dobivali muškarci.

Većinom su muškarci bili na rukovodećim pozicijama jer normalno je da muško bude šef a ne žena i da ima veću plaću. Bili su vodeći u samoj proizvodnji, kao šefovi pogona i nikada se s tim nisam slagala.

Kasnije je bilo sve više žena jer je muškaraca bilo sve manje, ali od 70-ih do 90-ih bilo je tu jako malo žena, bile su više pomoćnici šefa.

Mislim da je svatko sam sebi odredio kako će se prema njemu ponašati. Ja na svoje kolege na poslu nisam gledala jesu li muškarac ili žena, ja osobno nisam imala takvih problema. Nikada nisam imala problema. Znao si tko je nadređen i postojala je nekakva distanca.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Pa uspijevala sam. Bilo je to normalno, tako to radiš i o ti je život. Bilo je problema sa čuvanjem, bilo je teško dobiti mjesto u vrtiću ili naći tete koje će čuvati.

Počimalo se raditi u 5 sati ujutro i ostavila bi dijete nekoj ženi koju sam vidjela dva dana prije. Sve se nekako uskladi.

Ja i suprug samo išli zajedno na posao i s posla. Zajedno bi u kupovinu, čuvao bi dijete ako ja kuham i obrnuto. Ako netko ima obaveze drugi pomogne u čuvanju i obrnuto. Ja sam to rasporedila, on će raditi ono što je teže a ja ću raditi nešto drugo kao čišćenje.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Kada sam se ja rodila 50-ih djevojke se odgajalo da budu majke i kućanice. Nas se odgajalo da budemo samostalne u smisli da znamo sve raditi, da se znamo brinuti za obitelji i djecu, da ne sjediš praznih ruku. Moja majka nije po putu, ako je negdje išla, mahala rukama nego je uzela iglu i konac i šivala. Moji su vidjeli da smo za knjigu i učenje i da nećemo samo biti udavače, ja sam bila četvrta i nisam htjela u tekstilnu nego sam htjela biti učiteljica. Onda sam završila tekstilnu školu 3 godine u Šibeniku da imam neki zanat u rukama.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Pa jesmo, poštovala su se. Majke su mogle uzimati bolovanja za djecu i sebe i poslovi bi ih čekali, nikada nisu izgubile radno mjesto. Imali smo čak i ordinaciju i ginekološku ordinaciju za žene.

Porodiljni dopust je trajao godinu dana, imali smo pune naknade za bolovanja. Bolovanju su se puno koristila i nije bilo nikakvih problema da žena uzme bolovanje ako je dijete bolesno ukoliko nije iskorištavala bolovanja i prečesto zaostajala, onda bi dobila neko drugo mjesto.. Uvijek je netko falio na poslu, ali nitko nije pravio pitanje oko toga.

Doduše uvijek smo težili da bude nešto bolje, štrajkali smo u 80-ima i htjeli smo imati veću plaću, a kada su došle 90-te i kada je plaća bila tri puta manja bili smo sretno da radimo.

Kada gledam kako je bilo u drugim firmama uvijek sam mislila da je u drugim firmama bilo bolje. Plaće su sigurno bile bolje. Imala sam prijateljicu koja je radila u uredu u Elektroluksu i one su mogle izaći van kada god su htjele, a mi smo bili u zatvorenom prostoru i nismo smjeli kasniti i izlaziti van.

4. Vera P.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji (mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?

Zaposlila sam se nakon što sam rodila dvoje djece sam s 24. Radila sam od 1976. do 1993.

Radila sa u Crvenkapici što je kasnije postao Modest, zatim sam privatno šivala za žene.

Bila sam krojačica za strojem, poslije sam 3 godine bila poslovođa od 90-te do 1993.

Zaposlila sam se u toj struci jer sam to voljela kao dijete, kada sam išla u školu i tada je Crvenkapica radila i dječju robu, i bilo je dječje robe koju su žene šivale kod kuće i to mi se dopalo jer je moja kuma bila krojačica, opet bi to radila da mogu. Mama mi je kupila mašinu u 7. razredu i išla sam ljeti na tečajeve i uživala sam i radila sam to s ljubavi.

Što se tiče radnih uvjeta bilo lijepo nam je bilo. Žene su uvijek bile vesele, šivalo se, pjevalo. Bilo je kolegijalnosti. Nisi mogao baš nešto napredovati, ali eto mogla sam to što sam bila poslovođa i to su me moje kolegice izabrale. Kasnije je došla pretvorba posla i dala sam sporazumni otkaz.

Pa bili smo zadovoljni s plaćama. Kako smo uglavnom bile žene svima je plaća bila ista.

2. Koja je bila razina Vašeg obrazovanja?

Završila sam srednju školu učenika u privredi.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Kako su većinom bile žene nije bilo takvih podjela, samo je direktor bio muškarac, sve ostalo su žene. Nije to bio lančani pogon kao Rio, već se sve radilo od početka do kraja pa se puno toga moglo naučiti.

Kada je direktor otišao u mirovinu onda je došla direktorica iz tvornice konopa i tada smo se integrirali u Modest koji je radio radnu odjeću, a Crvenkapicu je izvornu osnovala žena i bila je prva direktorica.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Sve je to funkcioniralo., svi su imali svoj zadatak. Do 2 bi radili, u 2 i pol sam doma, poslije ručka bi se odmorili i za mašinom bi radila do 13, 11 navečer. Suprug je malo pomagao, on je kuhao.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Moja majka je isto radila u tvornici konopa i kod kuće je sve radila. Ja sam volila sve to, i posao i kućanske poslove tako da sam kasnije navikla sa radim ali i da obavljam kućanske poslove i brinem se za djecu.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Apsolutno su se poštovala. Kada sam rodile prve dvije kćeri nisam radila, ali jesam kad sam rodila treću kćer i tada sam se već nakon pola godine vratila jer je muž bio doma, da nije ostala bi godinu dana.

Mi smo imali sve što je bilo potrebno, ništa nam nije nedostajalo, svaka je mala svoju mašinu, sve strojeve.

Kada usporedim Rio i Modest bio je to drugi način rada, i mi smo normu radili, ali ja se nikada ne bi mijenjala s njima. Oni su se jedio mogli ustati za marendu a mi smo imali pauze za kavu 10-ak min.

5. Anica Š.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji(mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?

S 19 godina sam se zaposlila u Pošta Telegraf Telekom. A čujte morala sam se zaposliti jer nas je bilo puno u obitelji i trebali je raditi.

Samo sam tu radila od 1959. do 1990.g. na telefoniji, spajanje veza, informacije. Većinom su radile žene, u jutarnjoj smjeni po 15, a u noćnoj po 7, u centrali a muški su više bili na informacijama. Bili su jako lijepi uvjeti rada i zavolila sam taj posao, pjevanje, spajanje veza Bila sam sretna jer sam napredovala, stekla sam nižu spremu i zatim stručnu spremu. Stekla sam stručnost uz rad.

Jako sam bila zadovoljna s plaćom, bio je to državni posao i jako dobro plaćen, moglo se lijepo živjeti

2. Koja je bila Vaša razina obrazovanja?

Srednja stručna škola.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Većinom su bili muškarci, kao direktori i ravnatelji ali nije bilo neke razlike između radnika i ona se nije primijetila.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Imala sam jednu kćerku i supruga i po domaćinstvu meni ništa nije bilo teško, voljela sam svoj posao i kada bi došla kući obavila sam sve što je trebalo.

Baš i nisam imala potporu drugih ukućana ili supruga ali ja sam sve izdržala, bila sam glavna.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Otac je bio zemljoradnik, a majka kućanica i uvijek smo pomagali. Bilo nas je dosta i snalazili smo se, bili smo organizirani. Naučili su nas na rad i da se znamo brinuti za sebe, ne da samo budemo kućanice.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Svakako, uopće nisam imala primjedbi. Imali smo i sindikat, dobila sam stan. Bilo je sve u skladu jedno s drugim.

Bila sam u radničkom savjetu, bila sam u odboru za stanove. Sviđao mi se kontakt s ljudima.

Nije uopće bilo problema, bila sam sigurna za svoj posao.

Do zadnjeg časa sam radila, kada je došla beba radila sam po 4 sata, nisam osjećala da nešto ne mogu.

U našoj generaciji stvarno nije trebalo ništa mijenjati jer je bilo mogućnosti da samo ostvarujemo, imali smo svoj dohodak i sindikat i ako je bilo neke nepravедnosti, oko dodjele stanova ili ako si uvrijeđen rekao bi sindikatu i to bi se riješilo. Nisam imala nikakvih problema.

Znam da je bilo je dosta problema u pričama drugih radnica iz nekih firmi i nikada ne bi promijenila svoje radno mjesto.

6. Ivana Š.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji(mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?

Zaposlila sam se s 18 i pol 1955.godine. U ugostiteljsko turističkom poduzeću Risnjak, iz škole sam se odmah zaposlila tamo i nigdje drugdje nisam radila. 32 godine sam tamo radila u knjigovodstvu.

Prije kada samo se zaposlili više su se djevojke nalazile na jednom mjestu i tu su ostajale, osim što su mogle napredovati, a ako mijenjaš radno mjesto tu se vidi karakter čovjeka. Ostajali smo u istoj firmi. Tamo je radilo više žena, oko 380 nas je bilo, od toga 300 žena i 80 muškaraca.

Bilo je malo razlike između različitih opredjeljenja, od financija do kancelarija ali bili smo zadovoljni, bilo je kolegijalnosti i nije bilo svađa.

Dobra stvar je bilo što se moglo napredovati. Bilo je od blokova, pa materijalno knjigovodstvo, osnovna sredstva, financije. Naravno s vremenom sam i ja napredovala..

Što se tiče plaća moglo je biti i bolje, štedilo se i plaće su bile manje, pa su se s tom štednjom uredili restorani i hoteli, obnavljali su se.

2. Koja je bila Vaša razina obrazovanja?

Obrazovala sam se u Opatiji za turističkog tehničara.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Bilo je većinom ravnopravno. Bio je šef računovodstva, pa šefica osnovnog i materijalnog sredstva, a ostali su bili muški.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Roditelji su pomagali iako mi je majka radila, nije bilo vrtića i snalazili smo se.

Imala sam pomoć supruga i kod kućanskih poslova i kod brige za djecu.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Moje djetinjstvo je drugačije bilo, iza Drugog svjetskog rata u kojem mi je otac poginuo morali smo otići i djeca su išla u dom Lovran, poslije sam završila 4. razred i prebacivali su nas od Opatije do Lovrana pa i Zagreba da bi se vratila u Opatiju gdje sam završila malu i veliku maturu. Onda sam se vratila majki i zaposlila se. Nisam imala majku kao druga djeca kada sam odrastala pa sam se morala obrazovati i zarađivati.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Znalo se za radnička prava, bili su sastanci i sindikati.

Mjesec i pol prije porođaja i mjesec i pol poslije porođaja imali smo plaćeno, kasnije do 6 mjeseci radili smo po 4 sata, nije bilo kao sada da se odmah ide na porodiljni.

Što se tiče nekih poboljšanja uvjeta rada , a gledajte kako je koja firma mogla, rafinerija je dobro staja i imali su dobre plaće i godišnje odmore. Mi toga nismo imali, preko ljeta se radilo, nije bilo godišnjih. I kasnije ako bi došli neki sa završenim fakultetom imali bi istu plaću kao i mi i na to smo se bunili jer oni nisu ništa znali o tom poslu a ipak su bili jednaki kao i mi.

7. Ausilija M.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji(mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?

Zaposlila sam se 1959.g. s 19 godina. Prvo sam radila u Jadranka hotel Mali Lošinj, zatim u hotel Croatia Cavtat pa do mirovine u Atlas. U Jadranki sam radila 17 i pol godina kao kurir i pomagala sam u kancelariji, po potrebi na recepciju u hotel Istru.

U hotel Croatia u računovodstvo sam išla u obračunskoj službi i to preko veze. Išla sam jer je moja kćer htjela tamo ići u školu a sestra mi je bila udana za Dubrovčana. Svi smo se preselili u Dubrovnik, bila je zamjena stanova, išla sam u društveni stan tamo. Nitko nije prigovarao što sam došla preko veze jer sam dobro radila. 1978.g. Atlas je tražio knjigovođu i do 1991. sam radila do mirovine.

Moji razlozi za traženje posla i zaposlenjem bili su ekonomski, otac je privatno bio postolar i tu nije bilo zarade, novce sam davala roditeljima dok se nisam udala.

Nekada su uvjeti rada znali biti teži, znali smo i prekovremeno raditi, sve se napamet računalo, tek nakon što sam radila 5 godina mogli smo to raditi digitalno, ali bili smo zadovoljni.

Mogla sam i htjela napredovati. Počela sam kao kurir, pa sam radila u knjigovodstvu pa kasnije kao samostalni knjigovođa.

2. Koja je bila Vaša razina obrazovanja?

Srednja ekonomska škola.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Ne, imali smo jednake plaće, bili smo ravnopravni. Prvo mi je žena bila šefica računovodstva, a kasnije muškarac.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Majka mi je pomagala, poslije posla bi se čistilo i kuhalo. Bila sam zadovoljna, ništa mi nije bilo teško. Suprug mi je izlazio jako u susret i pomagao oko djece.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Odgojena sam da budem financijski neovisna, da nađem posao. Imala sam strogog oca.

Kasnije se to odrazilo na mene, htjela sam raditi, bila sam vrijedna i nije mi bio problem odraditi svoj dio posla.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Jesam. Moj otac je imao postolarsku radnju od 18-te godine i 1951.g. kada su došle zadruga on je bio šef ali je skupa s radnicima radio. Bili su zadovoljni i složni.

U mom slučaju, imali smo 105 dana porodiljnog, a s drugim mjesecom 4 mjeseca, ne godinu dana i radila bi 4 sata do godinu dana. Nismo se žalile niti sam čula da se itko žali, bila je redovna plaća, dizali smo kredite, ali sam imala sigurnost za vraćanje kredita. Bila sam sigurna za radno mjesto nakon što se vratim s porodiljnog i čekalo me.

Imali smo sindikalne olakšice.

Kako je onda bilo ja sam bila zadovoljna i sve moje prijateljice isto. Nismo ništa očekivale.

8. Vesna F.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji(mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?

Zaposlila sam se s 18 godina 1958.g. Ja sam bila u dječjem domu pa su mi preporučili taj posao.

Radila sam 2 godine u Riu kao poslovođa, a ostale 33 godine u Tvornici papira do penzije. Od 1961. godine sam radila do 1991.

Srednju školu upravnu sam završila pa sam radila kao knjigovođa. Pretežno su radile ženske, gore sam u kancelariji radila gdje se sortiralo i brojio papir, a ja sam radnicima obračunavala plaću, to je bilo fiksno radno mjesto. Zaposlila sam se radi financijske prirode.

U Riu sam bila poslovođa i bilo mi je jako naporno i pružila mi se prilika u Tvornici papira i tamo je bio lakši posao. Bila sam zadovoljan, u kancelariji je bilo lijepo, uvjeti su bili dobri. Nije bilo nekog mobinga ili nešto slično.

Nisam imala ambiciju napredovati jer sam se udala i imala djecu pa nisam mogla poslije birati. Nisam napredovala, samo na obračunu plaća sam bila. I moje kolegice su isto tako ostajale na jednoj poziciji, nisu napredovale osim šefice iako su sve imale srednju školu. I muški radnici nisu napredovali, to je bilo fiksno.

2. Koja je bila Vaša razina obrazovanja?

Završila sam srednju stručnu školu, srednju upravnu..

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Pretežito su bile žene u kancelariji. Žene su bile na sortirnici, a na strojevima muški. Bilo je oko 50:50. To se tada nije toliko primijetilo, direktor je bio fer prema tome. Da je bilo nešto loše ili da su neku razliku radili nije bilo, korektno je bilo.

Većinom su bili muški, samo par žena u upravi. Oko jedna trećina je bila žena a svi ostali i direktori su bili muški.

Muški su bili na boljim položajima pa su imali veće plaće, žene su bile zapostavljene i po plaći, npr. knjigovođa u upravi je imao veću plaću nego mi. A bili smo zadovoljni, bila je svaki mjesec plaća.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Većinom sam voljela te kućne poslove, kada bi došla doma bila bi s djecom i pomagala im. Družili smo se u tvornici, imala sam podršku od muža, mogla sam se slobodno kretati, išli smo na izlete. Kada su bila djeca manja nije bilo slobodnog vremena ali bi se organizirala. Radila bi fiksno od 7 do 3 i onda bi se posvetila porodici.

Muž mi je radio u smjenama pa samo se mijenjali i pomagali si. Znao je skuhati.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Ja sam bila u dječjem domu u Crikvenici od 6 do 18 godina. Bio je konzervativan odgoj, odgajale su nas časne sestre. Kas sam došla iz doma brzo sam se oženila i imala djecu ali sam našla zadovoljstvo u radu i obitelji.

Mene je jako oblikovao dom jer sam ostala bez roditelja, jako me pogodilo, bila sam povučena. Poslije doma su me dali u općinu pa su mi oni našli taj posao u Riu, poslije sam se onda doškolovala u večernjoj školi jer sam se školovala za krojačicu.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Bili su korektni prema bolovanju brzi za djecu, nije bilo kao sada da ideš na bolovanje pa dobiješ otkaz. Porodiljni je bio godinu dana, ali ja sam išla raditi nakon pola godine jer nisam mogla priuštiti da budem doma jer smo imali kredite.

Kod nas nije u ono vrijeme bio strah da idemo na porodiljni ili bolovanje i da nas ne čeka radno mjesto, toga nije bilo.

Mogli su poboljšati plaće, ali socijalno smo minimum morali plaćati i zato sada imamo male penzije. Tako je onda bilo, prihvatili smo to i bilo nam je važno da dobijemo plaću svaki mjesec.

Znam da su u Tvornici Papira na Bobinama i žene znale raditi teške fizičke poslove, dizele pakete i radile s teškim valjcima, bile su na normu pa ako više napravi više dobije, bile su stimulirane. Muški su bile više nadzornici, bilo je i žena nadzornika.

9. Anita S.

1. Recite mi nešto o vašem radnom iskustvu, koji su bili Vaši razlozi zapošljavanja, gdje ste sve radili i koliko dugo, na kojoj poziciji(mogućnost napredovanja, plaća), kakvi su bili radni uvjeti?

Zaposlila sam se s 18 godina. Radila sa u Torpedu u menzi, samo tamo sam radila jer nisam imala kamo. Od 1974.-te sam tamo radila 24 godine. Radila sam kao kuhar, ako konobarica, kao čistačica. Razlog zbog kojeg sam se zaposlila bilo je radi zdravlja da ti se što desi da imaš plaćeno.

U ovom poslu nisam mogla napredovati, često su me znali slati po Bakru i Kraljevici da čistim. Nekada bi me tražili da ostanem jer sam dobro radila pa bi pitali mog šefa mogu li me zadržati ali je on uvijek govorio neka me vrate, tamo su me voljeli.

Uvjeti rada su bili dosta dobri, osim što je fizički bio težak posao. Znala sam nekada ujutro sve sama napraviti, jelo za sve u tvornici u Torpedu jer bi dolazila oko 4 ujutro prije svih jer je krenulo u 6. Moj rad se cijenio i znali su šefovi da više od drugih radim

Plaća je bila svakih tri mjeseca tada, ali dobivali smo povišicu za dobar rad i na kraju godine poklon bon ili novce ili meso.

2. Koja je bila razina vašeg obrazovanja?

Išla sam u srednju trgovačku školu i nije mi išlo jer mi je teško bilo na hrvatskom a ne na talijanskom jer sam išla u talijansku školu pa sam se odlučila zaposliti.

3. Kakvi su bili odnosi muških i ženskih zaposlenika, je li se u bilo kojem aspektu osjećala neravnopravnost?

Više je bilo zaposleno žena nego muških, bili su šefovi u kuhinji i kao pomoćni, a žena je bilo najviše jer neće muški prati suđe ili posluživati. Na vodećim pozicijama bili su sve muškarci, žene su bile tajnice i nekoliko žena u kancelarijama.

4. Na koji način ste usklađivali obiteljske i radne zadatke?

Nisam nikada imala vlastitu obitelj, muža niti djecu.

5. Recite mi ponešto o vašem odgoju i na koji način se odrazio na vas nakon što ste se osamostalili?

Bila sam odgajana da radim i budem sigurna da imam plaću i tako sam nastavila raditi i živjeti.

6. Jeste li bili upoznati s pravima radnica i jesu li se ona poštovala na vašem radnom mjestu, te smatrate li da se nešto u tom pogledu trebalo mijenjati?

Da, znala su se, poštivala i cijenili su naš rad.

Jednom sam se opekla i nisam bila na poslu tjedan dana, kad sam se vratila svi su rekla nema nam do tebe jer sam sve sama ujutro radila. Imali smo zdravstveno u takvim slučajevima i posao nas je čekao.

Jedino je loše bilo jer nisu htjeli zapošljavati ljude i kada je bila stiska pa se morali raditi puno više.

7 Literatura:

1. Abrams, Lynn (2006.), *At home in the family: women and family relationships*, U:Simonton, Deborah (ed.), *The Routledge History of Women in Europe since 1700*, Taylor and Francis group, London
2. Bertsch G., Persons K. (1980), *Worker's Education in Socialist Yugoslavia*, Comparative Education Review, 24/1, str. 89-97
3. Bilandžić, Dušan (1985), *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; Glavni procesi 1918-1985*, Školska Knjiga, Zagreb
4. Bonfiglioli, Chiara (2012.), *Revolutionary Networks; Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1957)*, Doctoral dissertation, Utrecht University, Italija
5. Bonfiglioli, Chiara (2014.), *Woman's Political and Socialist Activism in the Early Cold War Era, The Case of Yugoslavia*, Apasia, Volume 8, str.1-25
6. Burić O., Zečević A. (1967.), *Family Authority, Marital Satisfaction, and the Social Network in Yugoslavia*, *Juornal of Marriage and Family*, National Council on Family Relations, 29/2, str. 325-336
7. Denich, Bette S. (1976.), *Urbanization and woman's roles in Yugoslavia*, *Anthropological Quarterly*, 49/1, str.11-19
8. Dijanić D., et.al. (2004.), *Ženski biografski leksikon, Sjećanje žena na život u socijalizmu*, Centar za ženske studije, GIPA, Zagreb
9. Dodos, Manuela (1983.), *The Woman's Movement in Yugoslavia: The Case of the Conference for the Social Activity of Women in Croatia, 1965-1974.*, *A Journal of Women Studies*, University of Nebraska Press, 7/2, str. 47-55
10. Dukovski, Darko (2012.) *Ozrcaljena povijest: Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam international, Zagreb
11. Febekovec, Mario (2005.), *Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske 1945-1990-*, Hrvatski Državni Arhiv, Zagreb
12. Feldman, Andrea (2004.), *Žene u Hrvatskoj; Žene i kulturna povijest*, Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, Zagreb
13. Horvat. Lea (2013.), *Figura domaćice u šezdesetima: knjiga za svaku ženu*, Quorum, Kikagraf, Zagreb, 20/4-5-6, str. 323-341

14. Jancar-Webster, Barbara (1999.), U: Ramet, Sabrina P.(ed.), *Gender Politics in the Western Balkans*, The Pennsylvania State University, Pennsylvania
15. Klen, Danilo (ur.) (1988.), et.al., *Povijest Rijeke*, Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Tipograf, Rijeka
16. Laftić, Ibrahim (1997.), *Jugoslavija 1945-1990, Razvoj privrede i društvenih delatnosti, Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941 -1945)*, Udruženje Nauka i Društvo Srbije, Beograd
17. Malačić, Janez (1979.), *Unemployment in Yugoslavia from 1952 to 1975, Eastern European Economics*, Taylor and Francis, 17/4, str. 85-109
18. Milinkov, Smiljana (2014.), *Medijska prezentacija žene pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: retradicionalizacija društva vs. emancipacija na primjeru Autonomne pokrajine Vojvodine*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
19. Papić, Žarana (2012.), *Tekstovi 1977-2012*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Beograd, Artprint, Novi Sad
20. Prlenda, Sandra (2005.), *Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj*, Centar za ženske studije, Zagreb
21. Ramet, Sabrina P. (1999.), *In Tito's time*, U: *Gender Politics in the Western Balkans*, The Pennsylvania State University, Pennsylvania
22. Roberts, J.M. (2002.), *Povijest Europe*, AGM, Zagreb
23. Rogers, Rebecca (2006.), *Learning to be good girls and women: education, training and schools*, U: Simonton, Deborah (ed.), *The Routledge History of Women in Europe since 1700*, Taylor and Francis group, London
24. Scott, Joan Wallach (2012.), *The Vexed Relationship of Emancipation and Equality*, History of the Present, University of Illinois Press, 2/2, str. 148-168
25. Simić, Andrei (1999.), *Machismo and Cryptomatriarchy: Power, Affect and Authority in the Traditional Yugoslav Family*, U: Ramet, Sabrina P.(ed.) *Gender Politics in the Western Balkans* The Pennsylvania State University, Pennsylvania
26. Simonton, Deborah (2006.), *Women workers; working women*, U: *The Routledge History of Women in Europe since 1700*, Taylor and Francis group, London
27. Simonton, Deborah (2006.), *Writing women in(to) modern Europe*, U: *The Routledge History of Women in Europe since 1700*, Taylor and Francis group, London
28. Sklevicky, Lydia (1996.), *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996.
29. Somerville, Rose M. (1965.), *The Family in Yugoslavia*, Journal of Marriage and Family, National Council on Family Relations, 27/3, str.350-362

30. Spahić, Aida et al. (2014.), *Zabilježene- Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. Vijeku*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo
31. Vaughan, Emmet J. (1965.), *Social insurance in Yugoslavia*, The Journal of Risk and Insurance, American Risk and Insurance Association, 32/3, str. 385-393.

Časopis:

- „Žena“:

1. Belić, Šime (1976.), *Rezultati šireg pristupa politici zapošljavanja žena u Rijeci*, Savjet za pitanja društvenog položaja žena u RKSSRNH, „Zadružna štampa“, Zagreb, 34/1, str. 48-55.
2. Bulović, Irina (1982.), *Ženska omladina u reformiranom usmjerenom obrazovanju*, Konferencija RK SSRNH za aktivnosti i ulogu žene u društvenom životu, SOUR „Vjesnik“-OOUR TM, Zagreb, 40/4, str. 49-53.
3. Derossi-Bjelajac, Ema (1967.), *Položaj i uloga žene u razvijanju sistema društvenog samoupravljanja*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/1, str.22-26
4. Devčić, Jekla (1967.), *Položaj i uloga žene u razvijanju sistema društvenog samoupravljanja*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/1, str. 22-31.
5. Goričar, Barbara (1976.), *Pokušaj osvjetljenja ekonomskog i društvenog položaja žena u zapadnoeuropskim zemljama*, Savjet za pitanja društvenog položaja žene RKSSRNH, „Zadružna štampa“, Zagreb, 34/3, str. 86-91.
6. Kerovac, Nada (1990.), *Položaj žene u zapošljavanju*, Konferencija za društveni položaj žene i porodice RK SSRNH, „M i D“, Zagreb, 48/1-2, str. 87-96.
7. Livada S., et.al. (1967.), *Ekonomski i društveni položaj žena u poljoprivredi i na selu*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/2, str. 12-26.
8. Majerić, Maca (1967.), *Položaj i uloga žene u razvijanju sistema društvenog samoupravljanja*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/1, str. 22-31.
9. Mladenović, Marko (1967.), *Neki problemi porodice u suvremenom jugoslavenskom društvu*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/1, str. 3-13.
10. Poček-Matić, Mirjana (1969.), *Uz kongres žena u Helsinkiju*, Konferencija za društvenu aktivnost žene Hrvatske, GZH, Zagreb, 26/5, str. 44-53.

11. Primorac, Branja (1982.), *Neke natuknice o obrazovanju ženske omladine*, Konferencija RK SSRNH za aktivnosti i ulogu žene u društvenom životu, SOUR „Vjesnik“-OOUR TM, Zagreb, 40/4, str. 47-49.
12. Prpić, Katarina (1976.), *Zaposlenosti i zapošljavanje žena u SR Hrvatskoj*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, „Zadružna štampa“, Zagreb, 34/1, str. 17-35.
13. Prpić, Katarina (1982.), *Žena u znanosti*, Konferencija RK SSRNH za aktivnosti i ulogu žene u društvenom životu, SOUR „Vjesnik“-OOUR TM, Zagreb, 40/4, str. 53-67.
14. Selek-Živnović, Aleksandra (1982.), *Zapošljavanje, zaposlenost i nezaposlenost žena*, Konferencija RK SSRNH za aktivnosti i ulogu žene u društvenom životu, SOUR „Vjesnik“-OOUR TM, Zagreb, 40/4, str. 30-33.
15. Slamnik, Neta (1969.), *Opterećenje žene proizvođača sve veća, gdje su mogućnosti odterćenja*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/3, str. 20-28.
16. Solowska M., Wrochno K. (1967.), *Društveno politički položaj žene u svijetu statistike*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/1, str. 36-50.
17. Srdić, Ljubica, (1969.) *Zaposlenost i zapošljavanje žena u jugoslavenskim uvjetima danas*, Konferencija za društvenu aktivnost žene Hrvatske, GZH, Zagreb, 26/5, str.52-59.
18. Šoljan, Marija (1967.), *Može li žena biti rukovodilac*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, tisak „epoha“, Zagreb, 24/2, str. 47-53.
19. Šoljan, Marija (1970.), *Neka pitanja rada žena i porodica u nas*, Konferencija za društvenu aktivnosti žena, GHZ Zagreb, 26/2, str. 57-70.
20. Tribina, (1969.) *Neki aspekti zaštite materinstva u radnoj organizaciji u svjetlu reprodukcije nacije*, Konferencija za društvenu aktivnost žene, GHZ Zagreb, 26/3, str. 5-21.

8 Izvori

1. Krešo Golik (1966.), *Od 6 do 22*, 13:42 min, Zagreb film, Hrvatska
(<https://www.youtube.com/watch?v=avaas3e37T4>) (12.6.2016.)
2. Čakardić, Ankica (2013.), *Ženski problem u političkoj ekonomiji, od jugoslavenskog samoupravljanja do mjere štednje*, Zagreb (<http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/>, 8.4.2016.)